

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ,
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԹԻՒ Գ.	ՏԱՐԻ ԻԴ.	ՄԱՐՏ.
--------	----------	-------

ԲՈՎԱՆԳԱՍՈՒԹԻՒՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ. ԳԱՆԳԱՐՆԵՐԻ առակը (Բերսիէ), . . .	113
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ նկատու թիւեր . . .	
(Նարունակելի) ԳԱԶԲԵՐՈՒՆԻ. . .	129
ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ Պատմութեան ուսումնասիրու- թիւն, ՄԻԱՐԱՆ	147
Ս. ԳՐԻԳՈՐ Նազիանզացի (Նարունակելի) Յ. Վ. Մ.	157
ԶԴԱՅԻՆ. Դրութիւն Վեհափառ Հայրապետի ազգիս առ Նահն Պարսից և պատասխանիք . . .	164
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ. Քաղաածք կոնդակաց Վե- հափառ Հայրապետի ազգիս. . .	167
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ:	

ՎԱՂԱՐՁԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԱՆՆԻ.

ՌՅԻ—1891

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ

Լոյս տեսաւ մամուլի տակից՝ Աշխարհահռչակ աշխարհագիր
Էլիզէ Ռէկլիւի 1. «Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը»
2. Ուրմիա լիճ և 3. Առաջաւոր Ասիա:
Թարգ. «ՄԻԱԲԱՆ»: Դիմն է 30 կոպ.
Յանկացողները կարող են զիմել Մայր Աթոռոյս Տպար. Ժո-
ղովին:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն — Դ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՆՈՐ—ԴԱՐ

ԱՄԵՆՕՐԵԱՅ ԹԵՐԹԸ

Թ ի Ֆ լ ի ս ս լ մ

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1891 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵ

(Ութ երորդ տարի)

Կը հրատարակուի շաբաթը մէկ և շաբաթը մէկ օր՝ Բացի կիրակի և
պահքերէն հէտող օրերէն

Խմբագրութիւնը կ'ստանայ և սեպհական հեռագիրներ

Տարեկան դիմն է 10 բուլլի, վեց ամսուանը 6 բուլլի, հասող 5 կոպ.:

Եւրոպայի, Ռուսիայի, Ամերիկայի և այլ հեռաւոր երկիրներէ
բաժանորդները վճարում են տարեկան 40 ֆրանք:

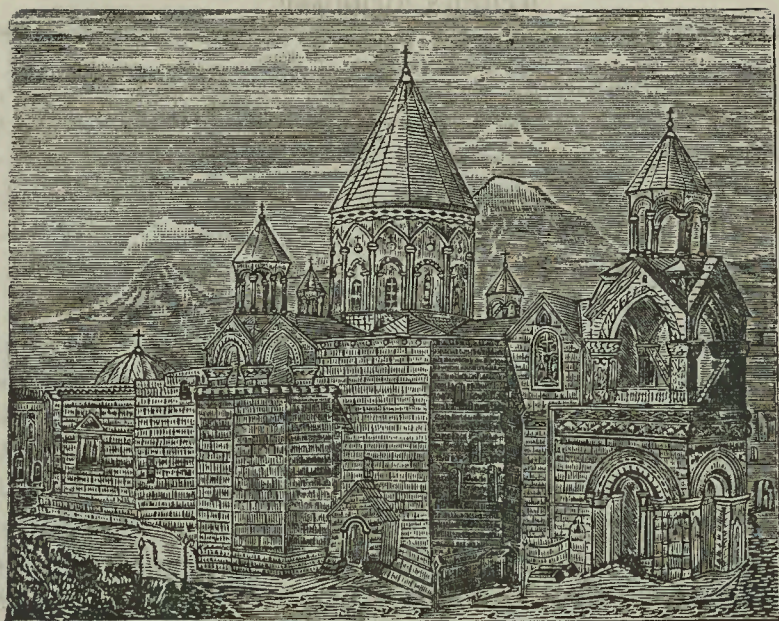
Բաժանորդ են զրուում իւրաքանչիւր ամսի 1-ից միայն:

Թիֆլիսում բաժանորդ են զրուում միայն «Նոր-Դար»-ի խմբա-
գրատանը:

Խմբագրատունը գտնուում է Բարձրակայա փողոցում, պոստ-հե-
ռագրատան դէմ, տուն № 12.

Օտար քաղաքներից զիմում են խմբագրութեան՝ Тифлисъ, Редацію еже-
дневной газеты «НОРЪ-ДАРЪ» կամ Tiflis (Caucase) Rédaction du Journal
«Nor—Dar»

Խմբագիր - Հրատարակիչ՝ ՍՊԱՆԴԱՐ ՍՊԱՆԴԱՐԵԱՆ.

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Գ. — ՇՐՋԱՆ ԻԳ.

1891

ՏԱՐԻ ԻԳ. ՄԱՐՏ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՔԼՆՔԱՐՆԵՐԻ ԱՌԱԿԸ *).

III.

Յետ բազում ժամանակի գայ Տէր ծառայից այնոցիկ և առնէ Համարս ի մէջ նոցա: Եւ մատուցեալ որ զՀինգ քանքար առ, մատոյց այլ ևս Հինգ քանքար, և ասէ. Տէր, Հինգ քանքար ետուր ցիս, արդ՝ աւասիկ Հինգ այլ ևս քանքար ի վերայ շահեցայ: Ասէ ցնա տէրն իւր, ազնիւ ծառայ՝

Տէս Արարատի փետր.

բարի և հաւատարիմ՝ որովհետեւ ի սակաւուդ հաւատարիմ ես, ի վերայ բազմաց կացուցից զքեզ, մոռտ յուրախութիւն տեառն քո: Մատուցեալ և որոյ զերկուս քանքարսն առեալ էր և ասէ, Տէր՝ երկուս քանքարս ետուր ցիս, ահաւասիկ երկուս ևս այլ քանքարս՝ զոր ի վերայ շահեցայ: Ասէ ցնա տէրն իւր, ազնիւ ծառայ՝ բարի և հաւատարիմ՝ որովհետեւ ի սակաւուդ հաւատարիմ ես, ի վերայ բազմաց կացուցից զքեզ, մոռտ յուրախութիւն տեառն քո: Մատուցեալ և որոյ զմի քանքար առեալ էր, և ասէ. Տէր, գիտէի, զի այր մի խիստ ես, հնձեալ, զոր ոչ սերմանեցեր և ժողովեալ, ուստի ոչ սփռեցեր, երկեայ՝ գնացի և թաղուցի զքանքարն քո յերկրի, արդ՝ աւասիկ քոյդ ցքեզ: Պատասխանի ետ տէրն՝ և ասէ ցնա. ծառայ՝ չար և վատ, գիտէիր թէ հնձեմ, ուստի ոչ սերմանեցի և ժողովեմ ուստի ոչ սփռեցի: Պարտ էր քեզ արկանել զարծաթդ իմ ի սեղանաւորս և եկեալ ևս տոկոսեօք պահանջէի զիմն: Արդ առէք ի դմանէ զքանքարդ՝ և տո՛ւք այնմ, որ ունիցի զտասն քանքարն, Զի ամենայնի, որ ունիցի՝ տացի և յաւելցի, և որ ոչն ունիցի՝ և զոր ինչ ունիցին բարձցի ի նմանէ: Եւ զծառայդ անպիտան հանէք ի խաւորն արտաքին. անդ եղիցի լալ և կրճտել ատամանց: (Մատ. ԻԵ. 19—30):

Եղբարք, ուսումնասիրելով ձեզ հետ քանքարների առակն, ես արդէն ցոյց տուի ձեզ անհաւասարութիւնն ու տարբերութիւնն պատասխանատուութեան, որ մեզնից իւրաքանչիւրիս վերայ Աստուած դնում է, ցոյց տուի և այն եղանակն, որով մենք պէտք է համապատասխանենք Նորա դիտաւորութեանց, շահեցնելով ու բազմապատկելով այն շնորհներն, որոնք Նա մեզ պարգեւել է: Այժմ՝ մնում է մեզ բացատրելու այդ առակի վերջաբանը, այն մեծ հանդէսն, որ Նա բովանդակում է և տիրոջ բարձրագոյն վճիռը ծառաներից իւրաքանչիւրի վերաբերմամբ:

«Յետ բազում ժամանակի դայ տէր ծառայիցն այնոցիկ և առնէ համարս ի մէջ նոցա»։ ահա ինչ պէտք է ամենից առաջ գրաւէ մեր ուշադրութիւնը:

Ուրեմն ապագայում մեզնից համար—հաշիւ կպահանջուի: Գուցէ զեռ ևս շատ հեռու է համարատուութեան օրը, գուցէ տէրը շատ ուշանայ, գուցէ ծառաները մոռանան Նորա անունն էլ և նորա կենդանութեան մասին տարակուսեն էլ և մինչև անգամ կանաչ

կարող է բուսնել այն տեղի վերայ, ուր անհաւատարիմ ծառայն թաղել էր իւր քանքարը — բայց ի՞նչ: Տէրն այնուամենայնիւ անպատճառ կգայ և համարը կպահանջէ:

Սովորաբար սրան հաւատ չեն ընծայում. կեանքի փորձը մարդոց մեծ մասին երկբայել է տալիս այս մասին, որովհետեւ աշխարհիս պատմութիւնը յաճախ հակասականն է ներկայացնում մեր այն քրիստոնէական համոզման թէ գոյ անպայման արդարադատութիւն: Կարծես, ներկայիս անարդարութիւնները պէտք է կենդանացնէին և ամրացնէին մեր հաւատը առ բարձրագոյն դատաստանը. բայց անընդհատ փաստերը բոլորովին հակառակն են ցոյց տալիս: Յիշեցէ՛ք ձեր մանկութեան այն օրն, երբ ստութիւնն առաջին անգամ դուրս թուաւ ձեր շրթունքներից և կամ երբ դուք առաջին անգամ գիտակցաբար չար գործեցիք. Յիշեցէ՛ք, թէ ինչպէս վրդոված էր ձեր խիղճը: Ձեզ թուելիս կլինէր, թէ ամենքը ձեզ վերայ են նայում և կարդում են ձեր սրտի մէջ եղածը, ձեզ թուում էր, թէ ահա երկիրը կպատառուի և ձեզ կուլ կտայ: Եթէ այդպիսի օրը դուք որոտման ձայն լսէիք, անշուշտ դուք նրան Աստուծոյ դատաստանի յայտարար կհամարէիք: Բայց իրօք երկիրը չպատառուեցաւ, դուք կայծակնահար չեղաք, ոչ ոք էլ չիմացաւ ձեր գործած յանցանքն և ձեր խիղճը շուտով հանգստացաւ: «Ձի ոչ գոյ ընդդէմ դառնալ յայնցանէ որ վաղվադակի գործեն զչար, վասն այնորիկ համարձակեցան սիրտք որդոց մարդկան յանձինս իւրեանց գործել զչար: (Նկկդես. Բ. 11): Աստուծոյ ձայնը յայտնում է մեզ այն, ինչ որ պէտք է լինի, աշխարհիս ձայնն ասում է այն ինչ որ է, և մեր սիրտը լսում է վերջինին: Աշխարհիս պատմութիւնը լի է երկբայութեամբ, նորա մի քանի երեսները, կարծես, դառն կատակ ու ծաղր է աստուածային սրբութեան վերայ: Նրբեմն ազնիւ և ընտիր գործը ճնշուում է արհամարհանաց ներքոյ, իսկ անարդար ու անիրաւ մարդը յաջողութիւն է ունենում, այնպէս որ ամենքն էլ նրան սիրում են և յարգում, շողորորթութիւնն ուղեկից է լինում նրան ամենուրեք և նրան սեղանակից. մինչև անգամ մահից յետ էլ նա՝ շողորորթութիւնը հետեւում է նրան դամբանական ճառերում ու լրագիրների չջերում և այսպէս խաբում յաջորդող սերնդին: Յաճախ տեսնում ենք այսպիսի փաս-

տեր և շուարած այս արտաքին անկարգութեամբ ու անդերձանելի շփոթութիւնից — կարծում ենք թէ Աստուծոյ դատաստանը բնաւ գալու չի:

Այն կուրուութեան դէմ, որ մեզ Հաճոյական է իմաստութիւն աւնուանել, ես դնում եմ, եղբարք, Յիսուսի Քրիստոսի խօսքերը՝ «Յետ ժամանակի գայ տէր ծառայիցն այնոցիկ և առնէ Համարս ի մէջ նոցա»: Նկատեցի՞ք արդեօք թէ որպիսի անդորրութեամբ ասում այս Յիսուս Քրիստոս: Նա իւր բոլոր վարդապետութեան մէջ միշտ Հաստատում է անդառնալի կարգ և յայտնապէս ասում է, որ արդարութիւնը կստանայ իւր բաւարարութիւնը կատարելապէս ու աստուածային օրէնքի մի յովտն անգամ գետին չի ընկնիլ: Նա այս Հաստատում է պատմութեան ամենախաւար և ամենավրդովեալ ժամանակում, երբ աշխարհիս իշխողն էր Տիբերիոս, արդարագատութեան ներկայացուցիչը Պիղատոս, երբ Յուդայի գայիսոնը Հերովդէսի ձեռքումն էր, երբ երեսպաշտները վարդապետում էին տաճարում և մարգարէների վսեմ գրուածքները մենաձայնութեամբ կարդում էին դպիրներն, որոնք նրանց չէին էլ Հասկանում: Այսպիսի ժամանակ Յիսուս Քրիստոս Հաստատում է, որ իւրաքանչիւր մարդ պէտք է տայ իւր գործերի և խօսքերի Համարն, որ գաղտնիքը յայտնի կլինի, որ արդարութիւնը կյաղթանակէ թէ լրութեան և թէ մասնաւորի մէջ, թէ ընդհանուր աշխարհի և թէ մասնաւոր անհատի վիճակի մէջ: ԿՀամարձակի՞նք արդեօք ասելու, որ Յիսուս Քրիստոս սխալուում է, որ Նա պակաս Հեռատես և քաջատես է քան թէ մենք: Զարմանալի Համեմատութիւն կայ այստեղ. տգէտը կամ կիսուսը բնութեան մէջ ամենուրեք միայն խառնաշփոթութիւն է տեսնում և պատահմունք. բայց գիտնականը գիտէ, որ այն բազմազան և խճճուած երևոյթների մէջ ներգործում են կատարելապէս միակերպ և կանոնաւոր օրէնքներ, որ այդ խառնաշփոթ բազմազանութեան մէջ տիրում է զարմանալի միութիւն: Մի՞թէ կարծում էք, որ բարոյական աշխարհում այլ կարգ է իշխում, մի՞թէ կարծում էք, որ եթէ բնական աշխարհում յաղթանակող են բնական օրէնքներն, արդարութեան, ճշմարտութեան և սրբութեան օրէնքներն այլապէս կլինին: Դուք ի՞նչ կ'ստածէիք այն անմտի վերայ, որ

ծաղրելիս լինէր բնական օրէնքներն, անզգուշութեամբ վարուելով պայթող նիւթերի հետ, զորօրինակ դինամիտի հետ և ապուշ ծիծաղով պատասխանէր ձեր նկատողութեան և զգուշացուցման թէ ամեն ըոպէ կարող է այդ նիւթը պայթել և նորա մարմինը ծուէն ծուէն անել: Ինչպէս, մենք հաւատում ենք բնական օրէնքների գոյութեան և սիրով ճանաչում ենք, որ նոքա հաստատուն են և մի՞թէ կարող ենք համոզուել, որ Տէրն, որ նոցա հետ կապում է երբէմն այնպիսի զարհուրելի հետեանքներ, թոյլ կտայ անպատիժ խախտելու բարոյական աշխարհի աւելի վսեմ օրէնքները: Մենք հօ համոզուած ենք իսկապէս, որ այդ վերջին օրէնքները աւելի անմիջապէս վերաբերում են Աստուծոյ էութեան:

Տեսականապէս մենք կարող էինք երեւակայել մի աշխարհ, ուր մարմինների յատկութիւնքն այլ լինէին, քան որպիսիք այժմ նրանց ճանաչում ենք և այս երեւակայութիւնը բնաւ չէր կարող ոչինչ փոխել Աստուծոյ էութեան մէջ: Բայց ճանաչելով Աստուծոն սուրբ և արդար, կարող ենք արդեօք ընդունել մի աշխարհ, ուր ստույթիւնն արդարութիւնից աւելի գնահատած լինէր և ապականութիւնը սրբութիւնից բարձր դասուէր: Կարող ենք մենք ընդունել այդպիսի կոչ ի մարտ, յանդգնաբար դէմ կանգնելով աստուածային օրէնքներին և մարդկութեան պատմութիւնը իբրև մի իւրճալի կատակերգութիւն վերջացնելով, առանց վերջին վճռական խօսքն Աստուծոյ տալով: Ինչո՞ւ բարձրագոյն դատաստանի գաղափարն այդպէս սակաւ է ազդում մեր վերայ: Արդեօք այս այն պատճառով չէ, որ մենք մեզ համար օգտաւէտ ենք համարում աւելի կամ պակաս երկբայելի նորա մասին: Արդեօք ո՞չ այն պատճառով է, որ ահեղ դատաստանի միտքը մեզ խռովում է և անհանգիստ անում: Երբէմն (դժբաղդաբար մեր օրերումն շատ յաճախ) մենք իմանում ենք մի անհաւատարիմ պաշտօնավարի դժբաղդ վախճանը, որ մոլորութեան ըոպէում գաղտնապէս սեպհականում է իրան մի գումար, որոյ վերայ բնաւ իրաւունք չունէր: Այս ըոպէից սկսած նորա բոլոր հնարագիտութիւնը, բոլոր նորա միտքն ու հանճարը, բոլոր կեանքը դէպի միակ նպատակ են ուղղած, այն է ամենքի աչքը շլացնել, սպասելով յարմար դէպքի կամ բաղդի յաջողակ բերմունքին, որ կարո-

ղանայ իւր գործած յանցանքի հետքերը ջնջել: Նա կեղծում է վկայաթղթերը, թուղթը մոռնջ է և չէ բողոքում, օրից օր նա պէտք է այս առաջին խաբէութիւնը պաշտպանէ նորանոր խաբէութիւններով. նա պէտք է կազմէ ամբողջ շարք հաւանելի հնարագիտութեանց և ջանայ առաջն առնելու այն պատահարների, որոնք կարող են նրան սպառնալ: Կարճիւ էք ներկայացնել ձեզ թէ ինչ պիտի լինի այդպիսի մարդու կեանքը: Դուք կարծում էք, թէ այդպիսի անձնաւորութեան համար սիրելի կլինի իտրհրդածելու այն ապագայի մասին, որ նրան սպասում է և որից չէ կարող խուսափիլ: Միթէ դուք կարծում էք, թէ նա հանգիստ ու առանձնութիւն կորոնէ և նորա զիշերային քնոյ ժամերը չի՞ն անցնիլ տխուր երագների մէջ: Բայց ցերեկը, արեգական պայծառ լոյսի ներքոյ նա հանգստացնում է իրան սոփեստութիւններով, որոնք սովորաբար գործ են դնուում այսպիսի դէպքերում. նա մտածում է այն բարոյականութեան վերայ, որ տիրում է սակարանում, ուր արժեթղթերի խաղ է կատարուում, նա տեսնում է անարդար հարուստներին, հին խաբեբաներին, որոնք այսօր պատուաւոր մարդոց դիրք են բռնած և ազատ են մնացած օրէնքի պատժից, ուստի և նորա մէջ կարող է զարթել կրքերի բաւարարութեան և զգայական և աշխարհային կեանքի աւելի մեծ և ազդու գրգիռ և ցանկութիւնը: Նրբեմն նա մինչև անգամ բոլորովին հանգիստ է լինում, ոսկի երագները նկարագրում են նորա առաջ հարստութեան գեղեցիկ պատկերներ, և ահա յանկարծ իրականութիւնը կայծակի պէս շանթահարում է նրան. նա կարծում էր, որ համար տալու օրը բնաւ չի գալ. բայց այդ օրը գալիս է և իւր աղօտ և աղետաբեր լուսով լուսաւորում է երդուեալ դատաւորների դատարան, ուր թշուառական պաշտօնատարն ամեն ինչ կհասկանայ ու կիմանայ, բայց արդէն ուշ է, որովհետև և նա կլսէ, որ իրան մեղադրում են իբրև վկայաթուղթ կեղծողի և գողի և կզգայ, թէ խայտառակութիւնն որպիսի մենակութեան մէջ է գցել նորան: Այսպէս ուրեմն կայ մարդկային դատաստան. այո՛ եղբարք և նա, չնայելով իւր բոլոր թերութեանց և պակասութեանց, վերջ ի վերջոյ յաղթանակում է: Աւելի ևս պէտք է լինի Աստուծոյ դատաս-

տանն և նորա օրը անշուշտ, անտարակոյս կգայ և մենք կկանգնենք նորա առաջ, որ կարդում է մեր հոգու խորքը ի կատարումն խօսքերի՝ թէ «գայ տէր ծառայիցն այնոցիկ և առնէ համարս ի մէջ նոցա»:

Ահա երեք ծառաներն էլ հերթով կանգնում են տիրոջ առաջ և պատմում են ինչ որ գործել են: Ճշմարիտը խոստովանի՞մ ձեզ եղբարք: Առակի այս մասը յաճախ ինձ զարմացրել է, կասեմ, մինչև անգամ վշտացրել է. Յիսուս Քրիստոս անհաւատարմութիւնն ու ծուրութիւնը վերաբերում է այն ծառային, որ ամենից փոքր էր ստացել և տիրոջ դատաւճռի բոլոր ծանրութիւնը նորա վերայ է դնում:

Ձե՞ որ այս ծառայն մեզ երևում է մի տեսակ ներկայացուցիչ երկրիս փոքրների, այն մեծ բազմութեան մարդոց, որոնց սովոր ենք անուանել չքաւորներ, երկրիս անտուն ու անտիրականները: Ինչո՞ւ Յիսուս Քրիստոս նրան միայն յանցաւոր է հանում և արդար պատժի արժանի, այն ինչ աւելի շատ ստացողների և հաւատարիմ գտանուողների մասն և բաժին ընկնում են գովասանքն ու վարձատրութիւնը: Բայց արդեօք այնպէ՞ս է լինում աշխարհումս: Մի՞թէ այն ուղղութիւնը պիտի ունենար աստուածային դասն ու խրատը: Մի՞թէ աւելի աշխարհիս հզօրներին ու հարուստներին չըպէտք է ուղղած լինէր այս խրատը: Աւելի լաւ չէ՞ր լինիլ արդեօք, եթէ մեզ անհաւատարիմ, երկչոտ և իւր շնորհները ի զուր վատնող ներկայանար այն ծառայն, որ հինգ քանքար ստացաւ: Եւ փոխանակ անողոք խօսքերի թէ «որ ունիցի տացի և յաւելցի» փոխանակ այն խօսքերի, որոնք ըստ երևութին կարծես արդարացնում են բոլուն զօրութեան չարագործութիւնքը, արդեօք աւելի յարմար չէ՞ր լինիլ գրել, «որ ոչ ունիցի, տացի և յաւելցի»:

Ի՞նչ պատասխանենք այս հարցերին. Շատ պարզ է, այսպիսի յանդիմանութիւնը չէ կարող վերաբերիլ Յիսուս Քրիստոսին: Ճանաչում էք արդեօք մէկին, որ աղքատներին այնպէս սիրած լինի, ինչպէս նա: Այս ամենքին յայտնի է, այս այնպէս աչքի է ընկնում, որ Աւետարանի հակառակորդները յաճախ ասում էին ՚որա մասին, թէ նա միայն աղքատներով է զբաղուած՝ իսկ հարուստներին

մասն և բաժին հանում է միայն սպառնալիք և անէծք, կարծես աւետարանը բնաւ չէ ճանաչում այնպիսի դարեշրջանի պիտոյքն որ պիտին մերն է, երբ քաղաքակրթութիւնն ու յառաջագիմութիւնը չեն կարող այլապէս արտայայտուել ու պահպանուել, բայց եթէ մեծամեծ գումարները դիզմամբ: Վեր ի վերոյ դիտողի համար այս բացատրութիւնը կարող է հաւանելի թուել: Իսկապէս, եթէ Յիսուս Քրիստոս մէկին առաւելութիւն էր տալիս, դա անշուշտ յօգուտ աղքատին էր: Նա ապրում էր նոցա մէջ, նոցանից նա ընտրեց իրան բարեկամներ, և աւելի աչքի ընկնելուն այն է, որ նա իւր ներկայացուցիչ աշխարհիս երեսին աղքատին է նշանակում այնպէս, որ ահեղ դատաստանի օրը նա չի ասիլ, «ես հօր էի, ես սուրբ էի», այլ «աղքատ էի» և բոլոր յատկանիշներէից, որ նա իւր երկրաւոր կեանքի ժամանակ ունեցաւ, իւր փառաւոր գալստեան ժամանակ նա կ'յիշէ միայն «Աղփափ» մակդիրը:

Սրանից յետ, եթէ մէկը սինդելու լինէր թէ Յիսուս Քրիստոս ցանկացել է շողոքորթիլ հարուստներէն, խոստովանում եմ, որ ինձ քաջութիւն և կարիք չէր լինիլ հարկաւոր վիճելու այդպիսւոյ դէմ, որովհետեւ այլ դէպքում Յիսուս Քրիստոս ցոյց է տուած թէ որքան մեծ է պատասխանատուութիւնը նոցա, որոնք շատ են ստացած, և առհասարակ յայտնի է Նորա հայեցուածքն այս մասին հէնց այն խօսքերից, որոնք յաճախ կրկնում էին Նորա սուրբ շրթունքները թէ «ու՛մ շատ տրուեցաւ, շատ էլ կ'պահանջուի նրանից»:

Ինչո՞ւ ուրեմն այս առակն էլ չէ բովանդակում իւր մէջ նոյն խրատը: Սորա պատճառն այն է, եղբարք, որ Յիսուս Քրիստոս ամենքին ասում է ճշմարտութիւնն, ինչպէս հարուստներին, նոյնպէս և աղքատներին, ինչպէս սրանց, նոյնպէս և հարուստներին անխտիր, որովհետեւ նա Փրկիչ է ոչ թէ միայն որ և է դասակարգի, այլ Փրկիչ է բոլոր մարդոց, որովհետեւ եթէ նա ճանաչում է և ցոյց է տալիս այն զարհուրելի վտանգներն, որոնք հարստութեան հետ կապուած են, նա նոյնպէս լաւ ճանաչում է և ապատութեամբ մատնացոյց է լինում եւ այն վտանգների վերայ, որոնք յատուկ են միջակ և ստորին դիրք ունեցող անձանց, ըստ որում ցասման ու նախանձի ոգին նոյնպիսի չարիք է և մահաբեր հոգւոյ համար, որ-

քան Հարստին յատուկ մեծամտութեան և արհամարհանաց ոգին: Տարակոյս չկայ, որ Յիսուս Քրիստոս գիտէր, թէ այս աշխարհիս Հզօրներն ինչպէս ի չարն են գործ դնում իրանց զօրութիւնը, Հարուստներն իրանց Հարստութիւնն և արտօնութիւն վայելողներն իրանց արտօնութիւնքը: Նա գիտէր թէ որքան դանձ, որքան նիւթական և բարոյական միջոցներ անարժան կերպով վատնուել և ոչընչացել են սնափառութեան, շուսյլութեան և Հեշտասիրութեան անյատակ անդունդում: Նա գիտէր այս և գուցէ այս մասին մտածելիս Նորա սուրբ շրթունքները «վայ ձեզ, Հարուստներ», խօսքերը արտասանեցին: Բայց նա գիտէր նոյնպէս, որ Հասարակութեան այլ դասակարգերի մէջ էլ Հասունանում են ատելութեան և մահուան սերմերը՝ ապերախտութիւնը, յուսահատութիւնը, վհատութիւնը, բարկութիւնը և Հայհոյութիւնը: Նա Հէնց սրանց է մատնացոյց լինում երկչոտ և անՀաւատարիմ ծառայի Հոգւոյ մէջ: Խնձ մնում է ձեզ բացատրել այս վերջին խրատն. որ թէև յոյժ դժուարին է, բայց և այնպէս աշխատ կլինիմ կատարելու նոյն անկեղծութեամբ և ազատութեամբ ինչպէս մինչև ցայժմ:

Այժմ ես դառնում եմ դէպի նոքա, որոնք Աստուծոյ միայն մի քանքար ստացել են. արդեօք սոքա բացառապէս աղքատներն են: Այսպէս մտածելն առակի միտքը յեղաշրջել կնշանակէր, մենք արդէն ասացինք, որ քանքար խօսքով չպէտք է Հասկանալ միայն երկրաւոր նիւթական բարիք, թէև ըստ սովորութեան ես մինչև ցայժմ էլ նրանց միշտ այդ միտքն եմ յատկացրել: Քանքարները նշանակում են մարդու տրուած Աստուծոյ բոլոր պարգևները, ուստի և մի քանքար ստացող ծառայն նշանակ է այն ամեն անձանց, որոնք սակաւ են ստացած, թէ դաստիարակութեան, Հասարակական դիրքի, մարմնաւոր և Հոգեւոր ընդունակութեանց և թէ դրամական միջոցների ասպարիզում, մի խօսքով նոցա նշանակ է, որոնք անցնում են իրանց կեանքը չափաւորութեան սահմանների մէջ: Եւ ահա այս չափաւոր վիճակ ունեցողներն էլ իրանց փորձութիւնքն ունին և Յիսուս Քրիստոս նրանց է ակնարկում:

Առաջին փորձութիւնն ակներև է, որ նախանձն է: Դիցուք թէ

միայն մի անհաւատարիմ ծառայ ստացաւ մի քանքար իւր տիրոջից: Հտւանական չէ՞, որ նա կընդունէր այս երախտագիտութեամբ: Բայց նա տեսնում է, որ այլք կրկնապատիկ և հնգեպատիկ աւելի են ստանում իրանից, իսկ չէ կամենում իրան հարց տալ, թէ արդեօք տէրն այդպէս անելով, չէ՞ վարուում իմաստութեամբ, որոյ նպատակն իրան հասանելի չէ: Նա ինքն իրան չէ հարցնում, թէ արդեօք որքան մեծ է նոցա պատասխանատուութիւնն, որոնք աւելի են ստանում, արդեօք ինքն ընդունակ է տանելու այդ պատասխանատուութիւնն ու չի ընկճուիլ արդեօք այն պաշտօնի բեռի ներքոյ, առ որ ձգտում է նորա մնափառութիւնը: Նա մինչև անգամ չի մտածել, որ տէրն իրան էլ սիրում է ուրիշների հաւասար և այն խոնարհ դիրքն որ իրան վիճակուած է, հէնց այդ սիրոյ ապացոյցն է: Նրան միայն մի միտք է պաշարում, — նա տեսնում է իրանից աւելի ստացողներին, որոնց համարում է տիրոջ սիրելիներ և արտօնեալներ, սոցա երջանկութիւնը նորա համար նախատանք է, նոցա մեծութիւնը զրկանք: Նախանձը տիրել է նորա բոլոր էութեան և իւր երկաթեայ ճանգերով մագլցում է նորա սիրտը:

Նւ ահա դուք տեսնում էք, թէ ինչպէս կատարուում է այստեղ այն խորիմաստ այլաբանութիւնն, որոյ մէջ Յիսուս Քրիստոս ասում է, թէ մի դեւ, որ առժամանակ արսորուած էր մարդու հոգուց, վերադառնում է բերելով իւր հետ այլ եօթը չարագոյն դեւեր: Նախանձի հետ միասին երևում է և ապերախտութիւնը: Ծառայն այլ ևս չէ խոստովանում և չի էլ ուզում իմանալ, որ իրան էլ տուած է մի քանքար: Տէրը նրան «չէնչ» չէ տուել — ինքն զրկուած է ժառանգութիւնից: Նորա ստացածը ուրիշի ձեռքում կարող էր հոյակապ ապագայ երջանկութեան հիմնաքար դառնալ, որովհետև ինչո՞ւ մի քանքարը չէ կարող երկու շահիլ և երկուսը չորս, ի՞նչ հարկաւոր է սահման դնել այնտեղ, ուր նրան ինքն Աստուած չէ դրել, ի՞նչ հարկ կայ նեղ շրջանի մէջ փակել նրան, որոյ համար Տէրը գծել է ուղիղ և լայն ճանապարհ կատարելագործուելու: Բայց անհաւատարիմ ծառան ոչինչ չէ ստացել. նա տեսնում է միայն այն, ինչ որ այլք ունին. սոքա են նորա բաժինը յափշտակել, Տէրը նրան մոռացել է, տէրը բռնաւոր է, որ հնձում է այնտեղից, ուր

չէ սերմանել, ժողովում է չսփռածը: Ապերախտութեան հետ միանում են պարտաճանաչութեան, ստացած պարգևի արհամարհանքը, ծուլութիւնն ու երկչոտ անշարժութիւնն, որոնք Աւետարանը միւս տեղերում ներկայացնում է մեզ իբրեւ օրինակ անմիտ, շռայլ կեանքի, ինչպէս իմաստուն և յիմար կուսանց առակի, նոյնպէս և մշակիների առակի մէջ, որ իրանց տիրոջ բացակայութեան ժամանակ անձնատուր են եղած զբօսանաց և շռայլութեան: Իսկ այստեղ քանքարների առակում Ս. Աւետարանը թափանցելով մարդկային հոգւոյ խորքը, նկարագրում է նոյն յանցանքները մօայլ վհատութեան և տխուր զայրոյթի կերպարանաց ներքոյ, որ հայհոյութիւն է Աստուծոյ դէմ: Ո՛հ, ես չեմ մոռանում, որ Աւետարանն օրհնում է վիշտն ու տրտմութիւնը. բայց Պօղոս առաքելոյ խօսքերից զիտենք, որ երկու տեսակ տրտմութիւն ու վիշտ կայ՝ մէկը տանում է դէպի կեանք, միւսը դէպի մահ, մէկը ամոքում է մարդուս սիրտը և ընդունակ անում Աստուծոյ մխիթարութիւնն ընդունելու և միւսը կոշտացնում է նրան. մէկը զղման վիշտն է՝ միւսը վրդովման, մէկը սիրոյ և միւսը բարկութեան վիշտ է: Այսպէս Աւետարանն երբէք աղքատութիւնն առանձին վարձուց արժանի վիճակ չէ համարում, բայց նրան օրհնելով հանդերձ ներկայ առակի մէջ ցոյց է տալիս նորա եւ մահաբեր վտանգներն, ինչպէս և չէ վերաբերել նա վշտին ու տրտմութեան միայն մաքրիչ յատկութիւն, ինչպէս վարդապետում էր հին Հեթանոսութիւնն, այլ ընդհակառակն ակնյայտի կերպով նկարում է մեր աչքերի առաջ նորա փորձութիւնքն ու վտանգներն էլ: Ո՛հ ունայն և ինքնասէր վիշտ, վրդովեալ տրտմութիւն, սրտի մօայլ դառնութիւն, որ այլ ևս չէ կամենում յուսալ, չէ կամենում հաւատալ և որ անցեալի խորութեան մէջ թաղում է չճանաչած քանքարի հետ եւ ապագայի բոլոր յոյսերն ու ոյժերը: Բանաստեղծութիւնը կարող է նրան գովաբանել. աշխարհը կարող է նորա վերայ զարմանալ և Հիանալ, բայց Աւետարանը մերկացնում է նրան և յամառ ու ապառում յուսահատութեան դիմակի ներքոյ ցոյց է տալիս անապաշաւ հոգի, որ անարգում է Աստուծոյ և ծաղրում է նորա սէրը:

Երկչոտութեան հետեւում է ամբարշտութիւնն, որ Աստուծոյ

դէմ ՀայՀոյանք է՝ «տէր» ես գիտէի, որ դու խիստ և չար մարդ ես» — այս խօսքերը բոլորի վերջաբանն են, պսակն են բոլորի: Մեր ամեն նախանձի, ապերախտութեան, և երկչոտ վշտի մէջ գտանուում է Աստուծոյ դէմ ՀայՀոյանքի սերմը: Այս սերմը գտանուում է եւ Ագամի «կինն», որ տուիր, խաբեց ինձ» խօսքերում և Կայէնի «միթէ՞ ես եղբօրս պահապանն եմ» խօսքերում, նոյնպէս և ամեն յանցաւոր սրտում, որ կամենում է իրան արդարացնել, ասելով, թէ Աստուած է որ իրան փորձութիւն է խրկել և այն ամեն ժամանակակից վարդապետութեանց մէջ, որոնք Աւետարանի Արդար, Սուրբ և Բարի Աստուծոյ փոխարէն մեր մտաւոր աչքերի առաջ կանգնեցնում են ճակատագրի մռայլ և անհաճոյ պատկերը:

Եղբայրք, արդեօք դուք անհաւատարիմ ծառայի վիճակի այս ազդեցիկ ու գրաւիչ նկարագրութեան մէջ չտեսա՞ք մեր ժամանակի ոգւոյ մի քանի գծերն, որոնք դուք կարող էիք ձեր շուրջը նկատել և նոյն իսկ ձեր սեպհական սրտի մէջ:

Միթէ՞ դուք ամենքդ էլ չէք տեսնում ձեր շուրջն նախանձի ոգին, որ ամեն ինչ Հարթել, ջնջել է ջանում, այն նախանձի, որ մեծ Սրկրատեսը լաւ ճանաչել էր և կոչեց նրան Հասարակ ժողովրդեան ախտ ու պատիժ: Նստում եմ դուք ամենքդ — որովհետեւ միայն աղքատների մէջ չէք Հանդիպել նախանձին: Այս վերաբերութեամբ բոլոր դասակարգերն էլ միմեանցից յետ չեն մնում, որովհետեւ մոռանում են այն, ինչ որ իրանց տուած է, մտածելով միայն նորա վերայ, որ ուրիշներն իրանցից աւելի ունին և չճանաչելով նոցա իրաւունքն, թէ նոքա կարող են իրանցից աւելի ունենալ: Մշակը նախանձում է կապալառուին, սա նախանձում է վաշխառուին, որ իւր նախանձոտ Հայեացքը գցում է իրանից աւելի Հարստի Հոյակապ տան վերայ և վերջինն էլ ի վերջոյ չէ կարողանում անդորր սրտով լսել մի երեւելի և հին գերդաստանի մասին, որ կարծես ճնշում է նրան իւր աւատական մեծութեան բարձրութեամբ: Այսպէս նախանձը Հասարակութեան բոլոր դասակարգերի մէջ զարթուցանում է գշարութիւն և ատելութիւն և թշնամացնում է մարդոց, որոնք պէտք է միմեանց օգնական լինէին Հասարակական գործում, այսպէս նախանձն ատելի է և նզովելի ոչ միայն նորա

Համար, որ մեծ վտանգ է Հասարակութեան Համար և սպառնում է ամեն ճշմարիտ առաւելութեան, այլ աւելի ևս նորա Համար, որ նա թունաւորում է նրան անձնատուր սրտերն, զրկելով սրանց իրանց օրինաւոր և պատշաճ բաւականութիւններից էլ:

Ապերախտութիւնը փակում է ամեն դասակարգերի փոքրների և աղքատների աչքերը, որպէս զի չտեսնեն այնքան արտօնութիւնքն ու շնորհներն, որոնք վայելում են և որոնք մոռանում, միայն մտածելով նորա վերայ, ինչ որ իրանց պակասում է: Շուայլի թուլամտութիւնը վատնում է իւր բոլոր քանքարները անմիտ զուարճութեանց մէջ և անձնասէր անհոգ գործաւորը աշխատաւոր և կանոնաւոր կեանքը ծաղրելով անգամ վատնում մի քանի ժամուայ շուայտութեամբ ամբողջ գերդաստանի ապրուստն և օրինաւոր ամուսնութիւնից գերադաս է Համարում ապօրինի սիրահարական կապերը: Եւ այս ամենից աւելին սրբապիղծ Հայհոյութիւնն է, որ մերժում է Աստծուն և սրան մեղադրում, լուրջ և գիտնական սրբապիղծութիւնն, կամ գաղտնին ու կոպիտը, թէ և տարբեր իրանց արտաքին ձևով, բայց միեւնոյնն ըստ Հիման, որ մարդուս Հպարտութիւնն է, որ կայանում է աստուածուրացութեան մէջ:

Ականջ կախեցէք և լսեցէք այն ժխտրն, որ գալիս է մեր մեծ քաղաքների մշակ և բանուոր դասի բերանից: Միթէ այն աղօթքի ու Հաւատոյ ձայներ են: Աստուած մի արասցէ, որ այստեղ դատապարտութեան կամ անէծքի կամ բարկութեան մի խօսք արտասանեմ: Ոչ ինչ աւելի շուտ պաշարում է իմ ոչնչութեանս գիտակցութիւնն, երբ ես խորհրդածում եմ այն ակնյայտի տխուր Հանգամանքի վերայ, թէ աճում է մեր բանուորների այն մասն, որ ոչ միայն օտարանում է քրիստոնէական Հաւատալիքներից, այլ և արհամարհում է սրանց, որ յայտնի անաստուածութիւնն աւելի և աւելի կշիռ է ստանում նոցա աչքում իբրեւ ազատ մտքի երաշխաւորութիւն և ճշգրիտ նշանակ ժողովրդականութեան: Ես ըզգում եմ իմ ոչնչութիւնս, որովհետեւ գիտեմ, թէ որքան բազմաթիւ են և բարդ այդ տխուր երևոյթի պատճառները: Ես չեմ զարմանում, որ անմիտ գրգռութեանց ու Հալածանաց Հետեանքը լինում է եւ ոչ պակաս խիստ բողոքն, որ եթէ մի լրագիր Բարթո-

ղիմէոսեան գիշերը անուանում է բարեպաշտ և փրկարար արիւն-
հեղութիւն, անշուշտ, մոլեռանդութեան այսպիսի տմարդի, խիստ
սատուրնալեան տօնախմբութեան հանդէպ բնականաբար պիտի
ծագեն նմանօրինակ հանդէսք ամբարշտութեան: Բայց այս բացա-
տրութեամբ փաստի ծանրութիւնը չէ թեթեւանում: Ահա մեր
շուրջը կան միոլիոնաւոր մարդիկ, որ աւելի և աւելի վարժուում
են ապրելու առանց Աստուծոյ, առանց յաւիտենական կեանքի յաւ-
սոյ և ծաղրելու ձեր դաւանութիւնքն, որովհետեւ նոցա համար
Աստուած միայն և եթ բռնաւոր է, խիստ տէր է, որ հնձում է
այնտեղից, ուր չէ սերմանել և հաւաքում է այնտեղից, ուր չէ
սփռել: Ահա մեր շուրջն է բազմութիւն մարդոց, որոց կեանքը
ծանր է և դառն, որոնց միայն քրիստոնէական կրօնը կարող էր
տալ լոյս և մխիթարութիւն այդ կեանքի ծանրութիւնը տանելու
համար — և դուք տեսնում էք, որ այդ մարդիկ անմիտ շլացման
մէջ ծափահարում են ժամանակակից ամենանյութաւի և դժնդակ
վարդապետութեանց, այնպիսի վարդապետութեանց, որոնք մարդ-
կային կեանքը ներկայացնում են իբրև մի խղճաւի խաղ կոյր զօ-
րութեանց, փակում են մարդոց առաջ երկնքի դռներն, շրջափա-
կելով նոցա կեանքը խղճուկ նեղ շրջանակի մէջ և դերեզմանի մօտ
անկարող են մարդկային վշտերին որ և է բացատրութիւն տալու և
մարդկային արտասուքներին որ և է մխիթարութիւն, անկարող են
տալու յոյս արդարութեան յաղթանակի և իրանց սիրելեաց հետ
տեսնուելու կարելիութեան մասին յաւիտենական սիրոյ գոգում:
Եղբարք, այսպիսի դէպքում մենք չպէտք է մեր սրտերը լցնող դառն
զգացմանց իշխանութիւն տանք, այլ պէտք է սիրենք նրանց, որոնց,
սիրում է Քրիստոս. հարկ է բոլոր այդ անմիտ լուտանքների, կա-
տակների և հայհոյանաց վերայ մեզ լսելի լինի Նաչեցելոյն աղօթ-
քը, որ միջնորդում է յանցաւորների համար՝ ասելով. «Հայր ներիւր
դոցա, որովհետեւ չգիտեն, ինչ են դործում»:

Ո՛վ եղբարք, ոյք միայն մի քանքար ունիք. Միթէ դուք գիտէք,
թէ ինչ է ձեր վերաբերութեամբ Նորա դիտաւորութիւնն, որ
ամենքիս վիճակն է որոշում և մեզ ամենքիս հրաւիրում է լինել
Նորա արքայութեան մշակ — ոմանց առաջին տեղի և այլոց վեր-

ջին տեղի համար, բայց ամենքին էլ, իբրև մասնակիցներ նոյն սիրոյ և յաւիտենական փառաց: Մի՞թէ դուք երբէք չէք կարդացել աւետարանի մէջ հետեւեալ խորհրդաւոր խօսքերը. «յետինք եղիցին առաջինք և երբէք չէք խորհրդածել, որ յաճախ երկնային փառքը առաջանում է երկրաւոր նախատանքից ու արհամարհանքից: Մի՞թէ դուք երբէք չէք մտածել այն մասին, որ Աստուած փառաւորում է Իրան իւր ծառաների տկարութեան և անզօրութեան մէջ:

Դուք, որ կարծում էք, թէ Աստուած թողել է ձեզ, դուք որ ձեզ ժառանգութիւնից զրկած էք համարում այս աշխարհումս, յետ նայեցէք և սովորեցէք Ս. Գրոց մէջ գտնելու ձեր նախնեաց ըստ հոգւոյ և այն սերունդն, որոյ զաւակները կամենում է Աստուած որ դուք լինիք:

Քանի քանքար ստացաւ Աւետարանի այն այրին, որ տաճարի դրանը միանգամ անցաւ Քրիստոսի մօտով և արժանացաւ Նորա Աստուածային ուշադրութեան. Ո՛վ. քոյրեր, ոյք լսում էք ինձ, դուք, որոց սրտերը լի են դառն վշտով դժբաղդութեան կամ աղքատութեան պատճառով, նայեցէք այս մեծ օրինակի վերայ: Կայ արդեօք ձեր մէջ մի այնպիսին, որ երկու լուծայից աւելի ոչինչ չունենայ, թէգուց մինը, որ կարողանայ տրտնջալ Աստուծոյ դէմ, երբ Աւետարանի այրին իւր աղքատութեամբ ամենաթանգագին այնպիսի դանձ ձեռք բերեց, որպիսին սակաւ անգամ է գանձել եկեղեցին ի փառս Աստուծոյ: Շատ քանքար ունէր Մարիամն, որ Քրիստոսի ոտքերի մօտ կոտրեց շիշն ու նոցա վերայ թափեց թանգագին նարդեան իւղն, որ Աստուծոյ տունը յաւիտեանս լցրեց անուշահոտութեամբ:

Ի՞նչ ունէր Պետրոս առաքեալն, երբ Երուսաղեմում կանգնելով թշուառ ի ծնէ կաղի առաջ, ասաց «Արծաթ և ոսկի ոչ ունեմ, բայց զոր ունեմս՝ զայս տաց քեզ. յանուն Յիսուսի Քրիստոսի Նազովրեցւոյ արի՛ և գնա՛» (Գործք. գ. 6.):

Ի՞նչ ունէր ս. Պօղոս առաքեալն, որ օրական աշխատանքից վաստակած ձեռքով դրում էր Կորնթացւոց այս զօրեղ խօսքերը՝ «իբրև տնանկք և զբազումս մեծացուցանեմք, իբրև ոչինչ ունիցիմք, և զամենայն ինչ ունիմք» (Երկրդ. Կորնթ. գ. 10): Առաջին դարե-

րի քրիստոնեայք ինչ ունէին, երբ նոքա, զուրկ ամենից, ինչոր զարմացնում է մարդոց և յաջողութիւն է տալիս նրանց կեանքի մէջ, նայում էին Հին աշխարհի հսկայական մեծութեան վերայ, նորա փրկիսոփայական դպրոցների, նորա պատմութեան, նորա զօրութեան վերայ, ասելով, թէ այդ ամենը պէտք է խոնարհի և ըստորանայ իրանց Վարդապետի Խաչի առաջ, ինչպէս խորտակուեցաւ Գանիէլի երազի զարհուրելի արձանն, երբ Աստուծոյ լեռանից փոքրիկ քարն ընկաւ նորա վերայ: Թո՛ղ ինձ չառարկեն, չպատասխանեն, որ ես այստեղ խօսում եմ առաջին օրերի հրաշքների մասին, երբ Հոգին սուրբ լցնում էր սրտերը: Աստուածային պատմութիւնը կանգ չէ առել այնտեղ: Ես կհամարձակեմ ասելու, որ այն մեծ գործերն, որ կատարել է եկեղեցին, նոցա գործածն է, ոյք միայն մի քանքար են ստացած: Գիտեմ, մենք այլապէս ենք դատում, մենք հեռուից միայն բարձր գագաթներն ենք տեսնում, փառաւոր անուններն ու աչքի ընկնող սխրագործութիւնքը:

Նայեցէք գործի վերայ մօտիկից, եկեղեցւոյ կեանքի ամուր և անխախտելի Հիմն նորա ամենամեծ դարեշրջաններում կազմել են անյայտ քրիստոնեայք, լուիկ ու ծածուկ ողորմածութեան այդ դիւցազնները, հազարաւոր անյայտ ու աննշան մարտիրոսներ, որոնց անունները լցնում են առաջին դարերի սրբոց վկայաբաբանութեանց մատեանների երեսները: Այո՛, հասարակ քրիստոնեայք տարան այդ յաղթութիւնը Աստուածային մեծ պատերազմում — հիանալի տեսարան, արդիւնաւոր կերպարանափոխութիւն, որ արդարացնում է Պօղոս առաքեալի հանդիսաւոր խօսքերը՝ թէ «եւ զանտոհմն աշխարհի և զարհամարհեալս ընտրեաց Աստուած՝ և զոչինչսն, զի գէսն իմն խափանեսցէ» (Առ. Կորնթ. ա. 18):

Ահա ինչ կարող է կատարել մարդկային կեանքը Աստուծոյ Հոգւոյ ազդմամբ: Եղբձրք, ինչո՞ւ ձեր կեանքն էլ չպիտի նմանի այս կեանքին: Ինչո՞ւ դուք էլ չպիտի ցոյց տաք աշխարհին, թէ ինչ կարող է Աստուած արդիւնաւորել ձեր տկարութիւնից և ոչընչութիւնից: Ինչքան արդիւնաւոր կլինի ձեր կեանքն, եթէ այսպիսի զգացմունք թափանցէ նրան և բարձրացնէ նրան, եթէ ապերախտութեան մոայլ վշտերի փոխարէն նրան տիրէ սիրոյ ուրախ զգացմունքը:

Նրանի ձեզ, եթէ այսուհետեւ Աստուած ձեզ փոքրում հաւատա-
րիմ կգտնէ, առաջ քան ձեզ շատր յանձնէր, հաւատարիմ աշխար-
հիս դառնութեանց ու տհաճութեանց մէջ, բայց արժանիք ստա-
նալու ժառանգութիւն երկնքում, հաւատարիմ կարճ ժամանակով,
որ մենք կեանք ենք կոչում, բայց ժառանգողք յաւիտենական փա-
ռաց և երջանկութեանց մէջ: Ամէն:

(Բէրալէ).

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ:

ԽԹ:

(Շարունակութիւն).

Սուրբ Գեղարդայ նման վիմափոր այս եկեղեցին իւր տեսակում
հազուադիւտ և նշանաւոր երևոյթ կազմելով, տարաբաղդաբար չէ
տալիս մեզ բաւականաչափ նիւթ իւր պատմական կեանքի մասին:
Միակ տեղեկութիւնն, որ մեզ մատչելի է, մի հատիկ արձանագրու-
թիւնն է, որ մասամբ գեղծուած մնացել է վերջին եկեղեցու հարա-
ւային պատի վերայ: Ահա նորա պատճէնը.

« Կամաւն Աստուծոյ ի հայրապետութեան Յակոբայ և քահանա-
« յապետութեան դաւառիս Տէր Սարգսի և ի տէրութեան իշխանաց
« իշխանին Պռոշոյ և որդւոց նորին Պապաքին և Հասանայ և որ-
« դւոյ Էաչոյ և մօր նորին Պարոն, ես Մատթէոս վարդապետ կանգ-
« նեցի և կատարեցի գեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ
« և Պետրոսի և ծնողաց մերոց և պարոնաց մեր և ամուսնայն հաւա-
« տացելոց, որք մտանէք, Աստուած ողորմի ասէք մեզ և ձեզ եղիցի.
« Թվին 21, 6 (735—1286): »

Կան այլ ևս երկու արձանագրութիւն հիւսիսային պատի վերայ,
բայց այնքան եղծուած, որ կարդալն անկարելի է:

Եւ այսպէս յիշեալ եկեղեցիները կատարել է կամ շինել է կամ փորել է տուել Մատթէոս վարդապետը, 1286 թուականին, այն է, երեք տարի Մարտիրոս գիւղը շինելուց յետոյ: Ահա մի տաժանելի և երկարամեայ, բայց հմուտից գործ, փորել ժայռի մէջ երկու ահագին եկեղեցի իւր գաւթով:

Մատթէոս վարդապետը լուում է թէ շինութեան վերայ գործ դրած ժամանակի որքանութեան և թէ եկեղեցեաց ինչ անուն կամ անուններ կրելու մասին: Սակայն անանուն եկեղեցիներից դէպի հարաւ, բաւականին հեռաւոր բլրի վերայ, մինչև այժմ ևս կանգուն մնացած մի մեծադիր խաչքարի արձանագրութիւնից իմանում ենք, որ նոյն Մատթէոս վարդապետը Կոստան և Ռոմ տարի եկեղեցիների փորելը աւարտելուց առաջ, այն է 724—1275 թուին կանգնեցրել է այս արձանը: Ուրեմն տաճն և մին, գուցէ և աւելի տարի, նա եղել է այդ տեղ և ուրեմն շատ հաւանական է, որ այդքան ժամանակ փորում էին եկեղեցիները:

Յիշեալ արձանագրութիւնն այս է.

«Կամաւն Աստուծոյ իշխանութեամբն Ամիր Հասանին, ես Մատթէոս վարդապետս կանգնեցի կնշանս ինձ և Պետրոսի և ծնողաց իմոց, որք երկրպագէք, Աստուած ողորմի նոցա. թվին 216 (724—1275):

Վիմափոր եկեղեցիների անունն այժմեան մարտիրոսացիք կոչում են սուրբ Աստուածածին և տօնում են, ինչպէս այսօր, սուրբ Աստուածածնի օրը: Եկեղեցիների առաջ եղած մի քանի տապանաքարերից մինի վերայ գրած է. «այս է տապան Յոհաննէս բէգին, թվին 216 (947—1498):

Տասն և հինգ քայլ դէպի հարաւ ցոյց տուին ճգնաւորի Կիւր, այն է ժայռի մէջ փորած փոքրիկ բեմ, առաջը քարերով պատած, որ կայ և այժմ: Յայտնի չէ որ ճգնաւորն և երբ է ճգնել այստեղ:

Մարտիրոսացիք շինել են Եազիւրդի ստորոտում, առուակի աջ ափում սուրբ Յոհաննէսի մատուռ, ուր կան կանգուն երկու խաչքար, որոնց արանքով տնեդող (ջերմ) հիւանդն եթէ անցնի, իսկոյն կազատուի ցաւից :

Սելիք Ներսոն և ուրիշները նկատեցին ինձ թէ ի՞նչ կարիք կայ

այսքան երկար ժամանակ նայել, գննել այս քանդուած եկեղեցին, ընկած խաչքարերը, փլուած տները: Դորանց շինողները միանգամ շինել գնացել են այս աշխարհից: Իսկ դուք ամեն գալով գննում էք գնանք ահա՛ այն կանանչ տեղը, ջրի վերայ, ծառերի ստուերում, ճաշենք, ուրախութիւն անենք, այսօր Աստուածածնի տօնն է, չգիտէ՞ք որ էլի ուրախութիւնն է լաւ՝ քան մամուլատ քարերը տակն ի վեր անելը: Մեզանից առաջ այս տեղ ապրողներն էլ սիրելիս են եղել ուտել, խմել: Տեսէք, նրանց կեանքի պատկերը նկարած է քարերի վերայ: Գնանք այն սուրբի վերայ, այն տեղ ձեզ ծանօթ աշուղներն երգում են, սազ են ւծում:

Այսպիսի զուարճութեամբ և հեգնութեամբ համոզում էին ինձ գնալ, երբ ձանձրացած այդ տխուր, մեռեալ աշխարհի բեկորներից, ես առանց հրաւերի անգամ յօժար էի գնալ և տեսնել իրական աշխարհի մի մասը:

Արդարև Քեշտաղցի աշուղ Ղազարը, Իմրան մականուամբ (գլ. ԻԹ) և նորա ընկերներն երգում էին: Ինձ դեռ ևս հեռուից տեսնելով՝ սկսեցին երգել հետեւեալ մուխամբազը:

Էս օր ես մի գիւզալ տեսայ,

Խիստ նազանի ջան էր, սիրուն.

Ջան ասելով ջան լսելով

Կռնէս բռնեց տարաւ, սիրուն:

Տարաւ աղաքիս դրեց հաց

Հէնց ծիծաղեց խելքս գնաց,

Լոյս երեսին կամար կապած

Խալերն մարջան էր, սիրուն:

Խալեր ունէր եաղութ եաման,

Ես քեզ սիրեցի բէգուման,

Շովղայ (լոյս) կուտար արեգական

Երեսն աննման էր, սիրուն:

Երեսն աննման էր լուսով,

Ես քեզ սիրեցի հաւասով

Համ գինի տուր չինի թասով,

Համ հետ ինձ զովիլ (ուրախութիւն)
արւ, սիրուն:

Զովիլ անելը սիրոյ բան էր,

Յետոյ սէրն միաբան էր,

Ոսկի թելեր քամին տանէր,

Թամամ զառ նշան էր, սիրուն:

Զառ նշանի թելերը թամամ

Ինքն էր սիրուն, օգն էր Համամ,

Ծոցումը կար մի ջուխտ շամամ,

Ծաղկախառ բոստան էր, սիրուն:

Ծաղկախառ բոստան է թաղէն,

Բիլլահ, էս էր խօսքիս սաղէն (ուզիլ)

Թաքլիֆ (հրաւեր) արաւ ինքն օթաղէն

Ղուլ (ծառայ) անելով տարաւ, սիրուն:

Ղուլ անելով իսելքս տարաւ,

Գինի տուր, ինձ չի թող ծարաւ,

Ղուլ Թաղէոս թաքլիֆ արաւ,

Էս էլ մի զովրան էր, սիրուն:

Առաջին անգամ լսելով զուլ Թաղէոսի անունը, ևս բացաղբու-
թիւն ինդրեցի աշուղներից, որոնք Վժռարացան հարցս լուծել, ըստ
որում ինքեանք չունէին ոչ մի տեղեկութիւն այս անձնաւորութեան
վերայ: Հասկանալի է թէ մեր ժողովրդի մէջ քանի այսպիսի ինքնա-
բոյս ժողովրդական բանաստեղծ երգիչներ կան, որոնց անձնաւորու-
թիւնը և քերթուածքը կորչում են անհետք:

Փոքր կանգ առնելուց յետոյ աշուղները երգեցին հետևեալը:

«Արի, արի, նազ մի՛ արա՛, եւր,

Աստուածդ կսիրաս:

Նեղացիր եմ, բռնի ձեռնէս, տար,

Աստուածդ, կսիրաս:

Քեզ խմայ էքի գցեցի, որ տիւ էլ քաղես բարը,

Իէյմուրլաթ, ինչպէս զմըշար, իմ սրտիս զարկիւ եարայ,

Տէրն ինք զամաթ անի՛ խամբիւրենք մառմառ քարը,

Արի, իմ դարդիս տիւ արան՝ ճար, Աստուածդ կսիրաս:
 Ման սանըն դարդըննան հալաք ամ հալաք:
 Աչքդ ունքդ կաժի մի քիւլու ախշաք,
 Ման սանայ եօլլադըմ հիլ, դարչին, մըխսկ,
 Մեկնի, ան ձեռդ, եար, Աստուածդ կսիրաս:
 Ղաշլարն խան օլըֆ, չիւրբտոր թախտայ,
 Ասեցիմ մի պագ տուր, ասեց բէվախտ ա,
 Ալլահվերդի դիէր՝ խալվաթ օթալտայ,
 Ես տիւն ընենք, եար, Աստուածդ կսիրաս:

Երգիս հեղինակ Ալլահվերդու ով լինելն նոյնպէս մնաց անբացադրելի աշուղների կողմից: Մատուցին Բողբաշ կուէ ամանների մէջ: Ոյժներս փոքր ինչ կազդուրեցինք: Սպասում էինք խորովածի բերելուն, որ փայտէ շամիրուրների վերայ կարմրում էր:

—Ինչի՞ քո հեղինակութիւններից ոչինչ չես երգում, աշուղ Ղազար, դիմեցի ես Իմրանին: Նա քիչ մտածեց, քթի տակ ժպտաց և պատասխանեց որ ինքը մի անգամ դարալագեազի Քարազլուխ գիւղում, աղբիւրի վերայ տեսել էր մի գեղեցիկ աչքերով կին և որի վերայ երգել է հետեւեալը:

Ղոշմայ.

Մի հատ Սոնայ ես դեօլերի մէջն,
 Կնմանէ փափուր ֆնջան աչքերդ.
 Խօսքդ մարգարիտ ա, գին չունենայ,
 Խէլքս տարան լալ ու մարջան աչքերդ:
 Մեզ մէ հոգի պէտք է տանք մեր Տէրին,
 Օրօխկեմ քիւրմանայ՝ շալերն՝ բերին.
 Խնձ դրիր Քեարամի նման կրակն, էրիր,
 Խնձի էրեց էդ ջուան ջան աչքերդ:
 Աշուղ Իմրանին եմ, խօսքերս արելը եմ խամար,
 Աչքերդ թուխ ի, ընքերդ կամար,
 Ես քեզի կու սիրամ իմ ջանիս համար,
 Զի քոնվում Հաղիրբէջան աչքերդ:

Թէպէտ մի առանձին ոգի և իմաստ չկային սոյն բանաստեղծու-
թեան մէջ, սակայն ունենդիրները ոգևորուեցին, գովեցին հեղինա-
կի հանճարը, որով վստահութիւն տուին երգել իւր երկրորդ երգը:

Ղոշմայ.

Ասիմ, աղչի, խօսք տուար, խօսք առար,

Զինքդ ասիր՝ խա, ետ դառար՝ չէ, չէ:

Զինքդ խօսելով իմ ջանս առար,

Զինքդ ասիր՝ խա, ետ դառար՝ չէ, չէ:

Քիթումդ դրիր ես տիւ ոսկի թանան.

Խօսքերդ յարմարիր, տիւն արիր մահնան.

Ես իկեամ խամբիւրեմ քո սիպտակ չանան,

Զինքդ ասիր՝ խա, ետ դառար՝ չէ, չէ:

Ինչ խրատ տամ, պահիր քո գուշին, (ականջ)

Անգաջ մի՛ տիր անգէտ սարխոշին.

Ես իկեամ պաչեմ քո կարմիր թուշին,

Զինքդ ասիր՝ խա՛ ետ դառար՝ չէ, չէ:

Աշըղ Խմբանին եմ, խօսքերս արիր եմ խամար.

Երեսդ փափուկ ա, ճակատդ համաւար.

Քեզ շատ սիրացի իմ ջանիս խամար,

Զինքդ ասիր՝ խա, ետ դառար՝ չէ, չէ:

Այս գուարճալի երգն ամենին դրաւեց. ամենքը ծիծաղեցին,
շնորհակալութիւն յայտնեցին երգիչ հեղինակին, որն իւր կողմից
նոյնպէս շնորհակալ եղաւ և ապա բացատրեց, որ այսօր սուրբ
Աստուածամօր և հետեւաբար վիմափոր եկեղեցիներէ տօնն է, ուս-
տի համեստօրէն թոյլտուութիւն էր խնդրում մի երգ երգելու Աս-
տուածածնի վերայ:

Ղոշմայ:

Մէ նեղ տեղ ընկանք, չունենք մէ ումուդ,

Բալքեայ մեզի ընես եար՝ Աստուածածին,

Եղիսաբեթին ունէր մէ քաղցր որդին,

Որ թալեց, պահպանեց քար, Աստուածածին:

Տասներկու միլէթ աշքը դրէ քո լուսին,
Գաբրիէլ ողջոյն բերաւ Մարիամայ կուսին,
Բարիխօս ըլնին մեզի՝ խեղ բարիլուսին,
Դատաստանին անես ճար, Աստուածածին:

Աշքը Իմրանի, աշքը մի՛ տի իսալիսի մէկ վարդին,
Յոր երանու ջան ընկաւ անքեան մէ որթին,
Հայր Աբրահամ պէտք է կտրէր մէկ որդին,
Տէր Յիսուս ուղարկեց գառ, Աստուածածին:

Խորովածը կանաչի վերայ, բացօդեայ տեղում, արագահոս առուակի ափին ախորժակով ուտելուց յետոյ միմեանց շնորհակալութիւն արինք և ես վերադարձայ Մարտիրոս:

Մարտիրոսից դէպի Հարաւ և արեւմուտ կան Հայ գիւղեր, Սէս, Կորագիզ (Ջալալեանի Հոգոցիմ), Աղխաչ, Տիկին Աւմալու (գուցէ Օրբելեանի ցուցակի Դեկն գիւղը), Օղբին—Նախկին Աղուպէն և այլն, որոնք նոյնպէս Դարալագեազին կպատկանեն, բայց Նախիջևանի գաւառումն են: Կայ և մի աւերակ գիւղատեղի Լվիս անունով:

Մարտիրոսից աստիճանաբար իջայ զառիվայր ճանապարհով դէպի Գեօմուր կամ Ախտայ—Ջուլ կամ Միջին Ախտայ տաճկաբնակ գիւղը: Այսուհետև զննելու տեղերն առանց բացառութեան տաճկաբնակ գիւղեր են՝ դասաւորուած Եազիւրդի Հիւսիսային լանջում և ստորոտում, խորխորատ ձորերով և զուգընթաց բլուրներով, որոնք աստիճանաբար իջնում են դէպի Արփաչայի ձորը:

Ահա մտայ մի ձոր, որի խորքով ճանապարհը տանում է Փաշալուից մինչև իմ գնալու տեղը — Գեօմուր: Դա կոչւում է կէս Հայ կէս Թուրք բառով Խաչարասի, ըստ որում ահա առաջս բղխում է մի վճիտ աղբիւր և մօտը կանգնած է իւր պատուանդանի վերայ խաչքար: Իւր անունը ձորին ժառանգեցնող սոյն խաչքարի արձանագրութիւնն այս է: «Ի Թվականիս Հայոց 213 (737) իշխանութեան Պապաբին և Ամիր Հասանայ, ես Սարգիս և որդին իմ Պետրոս շինեցաք զաղբուրս և կանգնեցաք զխաչս . . . : Վերջը թէպէտ փոքր ինչ եղծուած, բայց գլխաւոր միտքն այնուամենայնիւ Հասկանալի է: Զիտեց իջայ, խմեցի այդ սառն աղբիւրից, օրհնեցի»:

Սարգսի և Նորա որդի Պետրոսի պարզ յիշատակը, որ 600 տարի արթուն դէտ կանգնած, անցորդիս յիշեցնում է շինողների անունները:

Վերջապէս Հասայ Գեօմուր:

Առաջինը որ գրաւում է ճանապարհորդի ուշքն իւր գեղեցկութեամբ, այդ կոփածոյ մատուռն է: Նա երկու մասից է բաղկացած: Արեւելեան մասն իսկ մատուռն է Հիւսիսային դռնով: Արեւմտեան մասի պատի մէջ ագուցած է մի ահագին գեղեցկաքանդակ խաչարձան: Դորա Համար ևս մատուռն ունի երկու տանիք սրբատաշ քարից, բարձրը՝ խաչքարի և ցածրը՝ մատրան գլխին: Ափսոս որ մատրան տանիքի Հիւսիսային մասի ծածկաքարերը, կողոպտուած են:

Արեւմտեան կողմի խաչարձանը ունի իւր վերելք կիսաբոլորակ ծաղկահիւս սեւ քար, վրան գրած «կազմեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Աւտարշաին թոռան Խոյդանայ:» Իսկ խաչարձանի շուրջը գրած է, «Ի թվ. Հ. 201. (712) բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշոյ Մխիթար, Արեւիկ որդի Խոյդանայ կանգնեցաք խաչս և մատուռն ի գուրն եկեղեցիս իսկ չկար շինած, գեղեղեցիս այս մեք շինեցաք մեր Հալիլ արդեմբք բազում աշխատութեամբ մեզ և ամուսնաց մերոց, որք կարգաք՝ յիշեցէք յաղաւթս:»

Նոյն պատի վերայ գրած է.

«Մխիթար Շնոհոր, ազբար քարգործ յիշեցէք:»

Խաչարձանի վայրի մասում, պատուանդանին մօտիկ գրուած է.

«Ի թվ. Հ. 201. (712) ի բարեպաշտ իշխանութեան Պռոշա ես Մխիթար ու Արեւիկ որդի Խոյդանայ Հմնարկեցաք գեղեղեցիս և զժամատունս շինեցաք և կանգնեցաք խաչս բազում աշխատութեամբ մեզ և ամուսնաց:»

Այս խաչարձանի ստորին պատուանդանի աջ կողմում պատկերացրած է մի ցուլ արձակ, չկապած. սորա յետեւ մի Հաստափոր դաւաթ: Իսկ ձախ կողմում ծաղկահիւս նկարի մէջ մի շղթայակապ առիւծ:

Անցնենք այժմ Հարաւային երեսը: Այդ պատի վերայ, երկու արշինաչափ գետնից բարձր, մենք տեսնում ենք վայելչաքանդակ արեւի ժամացոյց կիսաշրջանից բաղկացած: Կեդրոնից մինչև շրջանա-

գիծը տարածուամ են շառաւիղներ, իւրեանց ծայրերում ունենալով հետեւեալ ընդիմադրութիւնները. ա. բ. գ. դ. ե. զ. ի. լ. թ. ժ. ի.:

Արեւելեան պատի ճակատի վերայ, անմիջապէս առաստաղի տակը, երևում է մի բոլորակ ծաղկազարդ նկար, որից ստոր մեծ արծիւը թռելով կիսով չափ տարածած, ամուր բռնել է մագիլների մէջ ոլորուն եղջիւրներով խոյին: Արծուի աջ և ձախ կողմում, ծաղկանման հիւսուածների մէջ կանգնած են մի մի աղաւթնեման թռչուն:

Այժմ անցնենք չքնաղ մատրան հիւսիսային կողմը: Նայեցէք դրան վերը: Ծաղկահիւս խաչի շուրջը գրած է, «կազմեցաւ խաչս բարեխաւսութիւն Նղիսէ քահանայ, որք պատարաքէք յիշեցէք ի սուրբ (պ)ատարաքս ձե(ր):»

Մտնենք ներս: Մատրան ներսը շատ փոքր է, հազիւ ընդունէ երկու մարդ: Արեւելեան պատում ունի մի փոքրիկ բեմ իւր կոտրած վէմ քարով և փոքրիկ լուսամտով: Հարաւային և հիւսիսային պատի մէջ մի մի փոքրիկ պատուհան: Արեւմտեան պատի վերայ ներքուստ, երևում է այս արձանագրութիւնը: «Վաման Աստուծոյ (Հ)ասանս Պապաքի . . . Պռոշոյ պարոնութեամբ տուի շինագլուխին:»

Մատրան շուրջը կան տապանաքարեր և խաչքարեր: Վերջիններից մինի վերայ «Խաչս յիշատակ հոգւոյ Հայրապետին և կնոջ Դիւբաջին:»

Սորանով ահա վերջանում է այդ փոքրիկ՝ բայց վայելչագեղ մատրան թեթեւ նկարագրութիւնը, որի լուսանկար պատկերը վարդ կարող էր համարուել հնասէր անձի սեղանի վերայ:

Վերոգրեալ արձանագրութիւններից երևում է, որ մատուռը շինել են 712 հայոց կամ 1263 փրկչական թուականին, Պռոշ իշխանի օրով, Խոյզանայ որդիք Մխիթարը և Արևիկը: Նոքա շինել են նաև նոյն գիւղի եկեղեցին, որ առաջ չէ եղել: Սակայն պէտք է կարծել, որ այժմեան աւերակ եկեղեցին նորանց շինածը չէ, որպէս երևում է նորա արտաքին տեսքից:

Մատուռից դէպի հարաւ, մի քանի տասնեակ քայլ հեռու, շինած է եկեղեցին կրաշաղաղ, հասարակ, անտաշ քարից, ուր պատերի մեջ՝ տեղ տեղ երևում են աջ և ձախ հազցրած անարձանա-

գիր խաչքարեր և սորանց բեկորներ: Ձորս քառանկիւնի սիւներ պահում են նորա կամարակապ առաստաղը, որի մի մասը քանդուած է: Հիւսիսային խորանի դրան վերի ճեղքուածով ես ինձ ձգեցի եկեղեցու մէջ, ըստ որում միակ Հիւսիսային դուռը ծածկուած է հողակոյտով: Ելնելս եղաւ վերջինից փորիս վերայ սողալով: Եկեղեցու մէջ ծայրէ իծայր լցուած է անասնոց թրիքով և այնքան կուտակուած որ անվնաս կարելի է մտնել առաստաղից: Եկեղեցին ունի ամբողջ բեմ, երկու խորան և աւագան:

Այս է այն բոլոր հայկական նշխարները այս գիւղում, ինչ որ կարելին էր գննութեան առնել և գրի անցնել, բայց տարաբաղաբար, գիւղի անուընդ անկարելի եղաւ յայտագործել ոչ արձանագրութիւններից և ոչ պատմութիւնից: Բայց ենթադրում եմ որ Օրբելեանի ցուցակի մէջ յիշած Գոմք կոչուած գիւղը գուցէ աշխարհիկ լեզուով եղել է Գոմեր, որ վերջին ժամանակի թուրքերի շրջութանց վերայ դարձել է այժմ Գեօմուր:

Որքան զիւթիչ տեղ է այս Գեօմուրը: Նա դրած է մի անդնդախոր ձորի արեւմտեան բարձրութեան վերայ: Ձորը ժայռերի միջով իւր առուակի հետ իջնում է Եազիւրդի ահուելի բարձրութեան հիւսիսային լանջից: Ո՛րքան մաքուր օդ, թարմ մթնոլորտ: Ի՞նչ սիւզաւետ ծաղկաթիթ բարձրաւանդակ տարածութիւններ և անօսը կարճահասակ անտառներ են սփռւում շրջակայքում:

Ձորի միւս, արեւելեան, բարձրութեան վերայ, տեսե՛ք, ինչ սոսկալի ժայռ է բարձրանում և իւր մերկ ճակատը բացած անդադար նայում է այս թշուառ, աղքատ, աղտոտ, գետնափոր գիւղի վերայ և նորա վայրենի, գետնախշտեայ, աւազակաբարոյ բնակիչների վերայ:

Ո՛ւր ես նախկին բնակիչ, ո՛ւր ես հայ ժողովուրդ, ո՛ւր ես անհետացել: Գոնէ մի վայրկեան գլուխդ բարձրացրու և տես ում ես աւանդել տունդ, տեղդ, հանգստարանդ, մատուռդ, եկեղեցիդ:

Անշնորհ և ապօրինի ժառանգներդ տես ի՞նչպէս են պահում աւանդդ: Նոքա տապալում են խաչարձաններդ, փշրում են տապանաքարերդ, քանդում են մատուռդ, ոչխար են պահում այն եկեղեցու մէջ, ուր «Խորհուրդ խորին» լսելիս՝ մտքով երկինքն էիր համբառնում:

Հրաժեշտ տալով սրտաճմլիկ Գեօմուրին, ես իջայ այդ բարձրութիւնից դէպի մեծ ձորը, ուր սայթաքելով և կանգնելով և նորից յառաջ գնալով՝ մեծ դժուարութեամբ նեղ, քարոտ ճանապարհով բարձրացայ դէպի Գեաբուտ գիւղը: Սա վերջին գիւղն է, որ այդքան բարձրացել է Եագիւրդի ժայռապատ լանջի վերայ, մի նեղ ձորի մէջ, ուր արևի առաւօտեան ճառագայթները շատ ուշ են հասնում: Ահա հայկական եկեղեցու և արձանաքարերի մնացորդք, որք շուտով կանհետանան այդ վայրենի ժողովրդի աւերիչ ձեռքում:

Իմ երևիս մի հրաշք էր Գեաբուրդի վայրենի բնակիչների համար: Ամեն ծակից և ճեղքից դուրս էին թափւում կիսամերկ կանայք, ցնցոտի կրող տղամարդիկ, մերկ երեխայք: Առանձին հետաքրքրութեամբ գննում էին իմ և ուղեկիցներս ամեն մի չնչին շարժումը: Ես այս անգամ առաջին և վերջին անգամն եղայ այդ գիւղում: Ի՞նչ է եղել արդեօք այս գիւղի անունը հայոց ժամանակ: Գուցէ սա է Օրբելեանի ցուցակի Կապոյո կոչուած գիւղը:

Եթէ ես մի քիչ ևս բարձրանամ, արդէն կհասնեմ Եագիւրդի գագաթն, ուր բնակւում են ամառը վրանաւոր մարդիկ և անվրան արջեր: Արևը թեքւում էր արևմտեան հորիզոնի վերայ և ես գնացած ճանապարհովս նորից իջայ Գեօմուրի ձորը, ապա թեքուեցի դէպի աջ, և գնացի Ձուլ գիւղը իջևանելու:

Գիւղի տանուտէրը պատրաստեց ինձ համար Օրուջի ցխապատ սենեակը: Օրուջը վայելուչ կերպով հիւրասիրեց և նորան ուռեցնելու նպատակով ուղեկիցներս կոչում էին Օրուջ Բէգ: Խօսակցութեան միջոցին Օրուջ Բէգը բերանից երբեմն թռցնում էր, որ ինքն իւր համագիւղացիներից առաւել հասկացող է, քաղաքավարի է, գիտէ ճանաչել ճարդէանց և այլն: Բանից դուրս եկաւ որ մեր հիւրասէր տանտէրը, Ռուսաստանը տեսնելով պարծեցողը, աքսորուած է եղել դէպի Ռուսաստան Շիրին Սուլթանի աւագակային խմբին մասնակցելու համար, 1853 թուին:

Առաւօտը դուրս եկայ սենեակից: Ի՞նչ սքանչելի տեղ է Ձուլը, արձակ, բաւականաչափ հարթ սարալանջ, անտառոտ, խոտաւէտ, ջրառատ, թէև քարոտ: Մի առատ առու սկիզբն առած մերձաւոր բազմաթիւ աղբիւրներից և անցնելով գիւղի մէջ մի փոքր, հնածա-

մանակեայ, կամարաշէն քարեայ կամրջի տակից, արագութեամբ զառիվայրով փախչում է դէպի Արփաշայը:

Իրւղի արեւելակողմում կանգնած է իւր տեսակների մէջ մի շատ մեծ եկեղեցի, 14 քայլ լայնութեամբ և 18 քայլ երկարութեամբ, սագաշէն, սրբատաշ քարից, չորս սրբատաշ սիւների վերայ ամրացած կամարաձև առաստաղով, սակայն մեծ մասն արդէն խոնարհուած: Ամբողջ մնացել է նորս միայն սեղանի կամարը և Հիւսիսային սիւների և պատի վերայ հաստատուած առաստաղը:

Ճանիքի եզրների շրջապատ հաստաշուրթ քարերը և նորանց վերայ հիմնած անձրեւաթոր քարեայ խողովները դեռ ևս ամբողջ մնում են: Եկեղեցին ունի բեմ, աւագան, երկու խորան, երեք դուռն, Հիւսիսայինը և հարաւայինը դիտմամբ պատով ծածկուած, իսկ արեւմտեանը բաց, և վերջապէս եկեղեցու միջում մեծաքանակ թրիք:

Արտաքուստ, արեւմտեան դռնից դէպի Հիւսիս արձանագրած է. «Շինեցաւ եկեղեցիս Թովին ՌճԾՅ (1152),» մի թուական (1703) որ բաւականին մեզի մօտիկ, բայց և այնպէս մենք չգիտենք ոչ եկեղեցու անունը, ոչ գիւղի անունը և ոչինչ գիւղի մասին: Սակայն ենթադրութիւնս յառաջ մղելով գուցէ կարծեմ որ սա է Օրբելեանի ցուցակի երկու գիւղերից մինը՝ Ունջոփ կամ Աջողք:

Եկեղեցու շրջապատ տապանաքարերի մեծ մասը կամ անարձանագիր է և կամ եղծուած: Միայն մի քանիսի վերայ կարելի է կարդալ հետեւեալը. «Այս է տապան Յուստասէին, հանդեաւ Թովին Ռ. Ճ. Զ. (1170):» Միւսի վերայ՝ Ռ. Ճ. Խ. (1140):

Եկեղեցու հարաւային պատի մօտ եղել է փոքր, կամարածածք եկեղեցի, որ 10—15 տարի առաջ Փոռեցի (էլի Փոռեցի) սափրիչ Կարապետը քանդել է գանձ գտնելու նպատակով, բայց չէ գտել: Եթէ հայը հայի եկեղեցին քանդում է, ապա ի՞նչ անի թորբը...:

Իմ երևիլը և հնութիւնները գննիլը բաւականաչափ տարօրինակ լուրերի տարածման առիթ եղաւ Ջուլի կիսավայրենի ժողովրդի մէջ: Ոմանք ասում էին թէ մի գուցէ եկեղեցին գննում են, որպէս զի հայեր բնակեցնեն այստեղ, ոմանք թէ երևի իշխանութիւնից հրաման է հնութիւնները հաշուեն, գրեն և դրութիւնն իմանան:

Վերջին կարծիքից օգուտ քաղելով՝ ուղեկիցներս ծածուկ հաստատեցին այդ կարծիքը, հաւատացնելով որ Երեւանի նահանգապետը յանձնել է իմ վերահսկողութեան բոլոր աւերակ վանքերը, եկեղեցիները, խաչարձանները, գերեզմանաքարերը և այլն, և վայ այն գիւղին, ուր այդպիսի մինը կապկասի:

Արդարեւ, իմ յաճախակի այցելութիւնն այս կամ այն հնու-թեանց համալուծում էր շատերին որ յիշեալ կարծիքն ուղիղ լինի և այդ կարծիքը մասամբ ազատուծ էր աւերակների քարերը կոլոպտումից, աւերելուց, քայքայելուց:

Չուլից շարունակեցի ճանապարհս մինչև Մարաթիւզ թուրքաբնակ գիւղը: Ահա ձեզ բնութեան հրաշալի տեսարան: Գիւղի շուրջը բարձրանում են ժայռոտ լեռներ, իւրեանց վերայ ունենալով ամառային վրանաբնակ բնակիչներ: Բնդարձակօրէն բացուած է միայն արեւմտեան մասը: Նթէ մենք, երբեմն (գլ. ԽԳ.) կանգնած Իւլգիւղի բլրի գագաթան վերայ, հիանում էինք դէպի արեւելք ձգուող տեսարանով, այժմ՝ ևս նոյնն է, միայն հակառակ ուղղութեամբ:

Ձեր աչքի առաջ բացւում է Արփաչայի ձորը իւր ահագին երկաթուղիով: Դուք տեսնում էք՝ թէ ինչպէս բազմաթիւ երկրորդական ձորեր և սորանց հետ զուգընթաց մերթ ժայռոտ լեռնաշղթաներ գետի երկու ափից ևս աստիճանաբար բարձրանում են դէպի հարաւ և հիւսիս և իւրեանց վերջին բարձրութիւններով կապմում են կարծես գետի հոսանքով երկու զուգահեռի երկարաձիգ դօտի և Մարաթիւզից նայելիս թոյլ չեն տալիս ձեզ տեսնել այլ տեղեր, բացի ճեղքուած, պատառուած ձորը, որի խորքով հոսում է աղմկալից Արփաչայը: Այո՛, դուք տեսնում էք այդ ըոպէին միմիայն Արփաչայի աւազանը, ուրիշ ոչինչ:

Նթէ սքանչացած այդ տեսարանով դուք ձեզ անջատուած էք համարում աշխարհի մնացեալ մասերից, յանկարծ անդունդի և լեռների միջից բարձրացած՝ ցոյց է տալիս մեծ Մասիսն իւր գագաթի միմիայն ձիւնապատ մասն՝ ուղիղ Ծուկրիկի (Կուրտուկուլաղի) և Ամադուի լեռանց միջով:

Մարաթիւզում երևում են քարաշէն տների աւերակներ: Նկեղեցին կրաշաղաղ է, սաւաշէն, 8 քայլ լայնութեամբ և 12 քայլ եր-

կայնութեամբ. բեմը սրբատաշ, իսկ միւս պատերը հասարակ քարից, մէջ առ մէջ ցանուցիր, վեր վայր խաչքարեր: Կամարաձև առաստաղն երկու որմնակից սիւների վերայ բոլորը խոնարհուած, բացի սեղանի և դրան վերը: Երկու աւանդատուն և արեւմտեան դուռն հոգով ծածկուած: Արեւելեան լուսամտի վերը պատկերանում է կանգուն արծիւ, աջ կողմում կարծես գիրք, իսկ ձախում՝ ցուլի գլուխ:

Բեմի վերայ կանգնած ձեր ոտերի տակ լսում էք աղբիւրի բարձր խոխոջիւնը: Արդարեւ նա հնուց դիտմամբ անցրած է սեղանի տակով և դուրսը յորդովութեամբ թափւում է քարեայ աւազանի մէջ ի վայելումն Մարաթիւզի անասնոց և անասնանման թուրք բնակիչների:

Գիւղից հիւսիս, բլուրի վերայ, հանգստարանում կան մի քանի կապոյտ տապանաքարեր, իւրաքանչիւրի մի անկիւնը ծակ, երեւի քարշածելով բերելու համար մօտակայ քարահանքից: Նոցանից միայն մինի վերայ ես տեսայ՝ «Այս է տապան Նազարեթիս:»

Մի տապանաքար իւր վերայ ներկայացնում է շատ հետաքրքիր պատկեր: Ձիաւորը պինդ լարած աղեղից արձակում է նետը իւր առաջ փախչող այծեամի վերայ: Միւս տղամարդը հետիոտ՝ ձախ ձեռքում բռնած է հաստազլուխ գաւազան և միւս ձեռքով որսորդի ձիւն սանձը: Երրորդը ծալապատիկ նստած սազ է ածում, իսկ չորրորդը ջութակ: Հինգերորդ տղամարդը ծնծղայք ձեռքին պարում է. վեցերորդը ձախ ձեռով գաւաթը և աջով թասը բռնած նոյնպէս պարում է: Եօթներորդը սուլում է սրինգը: Ութերորդը սորա առաջ պարում է և վերջապէս մի նազելի օրիորդ, կամ գուցէ հարս, երկայն հանդերձով, ձախ ձեռքը գօտկում, աջը վեր բարձրացրած, մասնակցում է պարահանդէսին: Այդ մի ընտանիքի ամբողջ կենցաղավարական պատկեր է, որ քանդակիչը աշխատել է արտայայտել բոլորը մի քարի երեսում:

Հանգստարանի մօտ ընկած են ձիթահանքի երկու քար: Իսկ գիւղից վեր, բաւականին հեռու դէպի արեւելք, ժայռի տակ կայ մի բնական լայնանիստ աւազան, առաջև փոքրատարած բաց կողմը պատած: Նախկին բնակիչ հայերը շրջակայ աղբիւրներից ամբա-

ըում էին նորա մէջ մեծաքանակ ջուր և հարկաւոր ժամանակ դուրս թողնելով յիշեալ կրաշաղաղ պատի դռնից՝ ջրում էին իւրեանց անդաստանները: Այժմ պատը քանդուած է և ջրամբարը չէ գործածուում:

Ի՞նչ անուն տալիս են եղել հայերը Մարաթիւզ գիւղին ո՞ր անունից է աղջատուել ներկայ կոչումը: Թէև ես չգիտեմ այդ, բայց կարծում եմ թէ մի՞ գուցէ այժմեան Մարաթիւզը Օրբելեանի ցուցակի Մայրադուրքն է:

Մարաթիւզից բաւականաչափ հեռու Դամրչլար թրքաբնակ գիւղն է հայկական աւերակների վերայ: Երևում է մի պատած բակի աւրելեան կողմում մեծ կոպիտ քար, վրան վեց հատ փորագրած խաչեր: Սոցանից մինի վերը գրած է «Թվ. ՋԽԲ. (942):» Միւսի տակը «սուրբ խաչ բարեխօս Աղաջանին:» Մի գուցէ այս բակը լինի եկեղեցին:

Հիւսիսակողմի հանգստարանում կան շատ տապանաքարեր եղծուած արձանագրութիւններով, բայց բոլորի վերայ կենցաղական պատկերներ: Այդ տեղ, մինի վերայ տղամարդն ածում է ջութակ և նորա առաջ չորս հարս կամ օրիորդ ձեռք ձեռքի տուած շղթայած պար են բռնել: Միւս քարի վերայ ձիաւոր զրահաւորուած նետ և անեղով, այծեամ, ցուլի վերայ յարձակուած առիւծ: Կայ և մի խոյաձև տապանաքար, վրան փոքրիկ խաչեր, բայց արձանագրութիւնն եղծուած:

Գիւղումը կան հնուց շինած երկու աղբիւր իւրեանց քարեայ աւազաններով, որից մինը կոտրած ու անպէտք: Դամրչլարի նախկին անունը բոլորովին անյայտ է:

Դամրչլարից Զրախլու գնալու համար ես թեքուեցայ փոքր ինչ ցած, դէպի Արփաչայը և հիւսիսակողմի ուղղութեամբ գնացի յիշեալ գիւղը, ուր աւերուած եկեղեցուց մնացել են միայն հիմնապատերը հազիւ երկու արշին բարձրութեան:

Զրաղլուից Թարփի գիւղը գնալիս նկատեցի մի բլուրի վերայ մի արձանագիր խաչքար և տների աւերակներ: Տեղը չունի անուն:

Թարփի գիւղն ունի մի քանի թուրք անպիտան բնակիչներ, ամէն բանի ծոյլ, իսկ գողութեան համար ժիր: Գիշերները գնում են

Գնդեվազ գիւղը՝ սեխ, ձմերուկ, վարունգ գողանալու: Ամբողջ գիւղում մի քանի ծառ անգամ չեն տնկում, որ գոնէ ստուեր ունենան: Ընդամենը ունին երեք ուռի ծառ: Գիւղի մօտ երևում են տների աւերակներ, տապանաքարեր, այլ ևս ոչինչ:

Թարվից յետոյ գալիս է Թերվի գիւղն, որի տեղն ընդարձակ է և յարմար, բայց բնակիչներն անպիտան: Հայոց եկեղեցուց մնացել են միայն Հիմնապատերը, իսկ միւս մասերն ընկնելով, կազմել են ահա-գին քարակոյտ: Հարաւային աւանդատան պատի մէջ չորս խաչքարեր կան, հաւանականաբար ուրիշ տեղից բերած: Մինը նոցանից գեղեցկաքանդակ ուռուցիկ տառերով գրած է. «Սուրբ խաչ բարեխաւս Նասիպին, ով կարգէ ի Քրիստոս թվ. ՂԵ (97):» Թուականի առաջին տառը գուցէ կոտրած է: Երկրորդի վերայ «Կանգնեցի խաչս հոգւոյ Խոյդեղին տղայ աւրաւք ի Քրիստոս փոխեցի, յիշեցէք թվ. ԶԲԺ. (912)» և այլն:

Սոյն այս խորանի վերը մի կանգուն տապանաքարի վերայ երկուցուկ կատաղաբար մարմնչում են իրար հետ: Կայ և արձանագրութիւն, բայց պատի մէջ ծածկուած: Եկեղեցու քարակոյտերի մէջ ցրուած տապանաքարերի հայկական թուականները վերաբերում են 902, 1013 և 1113 տարիներին: Կայ մի խոյանման տապանաքար հետեւեալ գրութեամբ «Այս է հանգիստ Ուջալբէղին:»

Եկեղեցուց դուրս, հիւսիսային կողմում, կիսից ճեղքուած մի տապանաքար ներկայացնում է հետեւեալ հետաքրքիր տեսարանը: Վաղում են վայրենի ոչխար և այծ, երկու բարակներ վազում են նորանց յետեից, իսկ որսորդը ձիու վրայից լարել է անեղը և նետը, ապա ձի, աղանի, ոչխար, թռչուն ծառի ճիւղի վերայ, մատակարարը գաւաթը ձեռին կանգնած: Պարոնը ծալապատիկ նստած, թագը գլխին, աջ ձեռքում բազէն, ձախում բաժակ: Վերջն այս արձանագրութիւնը «Այս է հանգիստ Սաւլթանբէղին, որ կիսաւրեայ ի Քրիստոս փոխեցաւ. յիշեցէք ի Քրիստոս, թվիս ՊՅԱ. (881):»

Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ տապանաքարեր և խաչարձաններ կանգնած, թեքուած, գլորուած, պառկած, ջարդուած, կոտրուած, արձանագրով, առանց արձանագրի, եղծուած և այլն:

և այլն, մի խօսքով այստեղ երևում է ամբողջ մեռելոց տշխարհ: Երևում է որ Թերփում եղել է բազմութիւն մարդկանց:

Ի՞նչ ասեմ արդեօք Թերփի Հին անուան մասին: Միթէ կսխալուեմ եթէ ասեմ, որ այժմեան Թերփը Օրբելեանի ցուցակի Դերբն կարող է լինել:

Թերփի և Չայքեանդի միջև կայ մի կործանուած փոքրիկ եկեղեցի, շուրջը խաչքարեր:

Շօպէնը (երես 816) յիշում է որ Թերփից եօթը վերստ Հեռու կայ կապարի Հանք, որ երբեմն մշակում էին Հայերը: Հետախուզութիւնից յայտնուել է, որ 40 ֆունտ Հանքը բովանդակում է իւր մէջ 22 ֆունտ կապար և մի գօլօտնիկ արծաթ: Ես պէտք է խոստովանիմ որ ոչ տեսած եմ և ոչ լսած յիշեալ Հանքի մասին: Շօպէնը գուցէ սխալմամբ խառնում է Թերփը Գիւմիւշխանէի Հետ, ուր արդարև կայ այդպիսի Հանք:

Քեօշպեագ գիւղն, ուր գնացի Թերփից, սիրուն և Հիանալի զիրք ունի: Սորա թուրք բնակիչները զաղթած են այստեղ 25 տարի առաջ Չայքեանդ գիւղից: 1874—5 թուականին բնակիչները քանդել են եկեղեցին և քարերը գործադրել են տան և պարսպի շինութեան վերայ: Մի գուցէ այս գիւղը լինի Օրբելեանի ցուցակի Քաշիմարգ գիւղը:

Քեօշպագից անցայ Լէյլիկաչան գիւղը: Սորա անուան ծագման Համար աւանդում են, որ Ջուլեցի Խուզօն փախցրել է այդ գիւղից Լէյլի անուն օրիորդին, որը նորից փախել է իւր փախցնողի ձեռքից: Բնակիչներն եկած են այստեղ Թերփից 16—20 տարի առաջ:

Այստեղ երևում են տների աւերակներ, ձիթահանք, բլուրի վերայ տապանաքարեր, բայց գիւղի Հին անունն անյայտ:

Վերջապէս Հասայ Գիւմիւշխանայ, որ գետեղուած է մի օրօրօցաձև բլուրի վերայ, ունելով երկու կողմից խոր ձոր իւրեանց առուակներով: Հայոց սագաշէն կրապատ եկեղեցուց երևում են Հիւսիսային պատը և աւանդատունը և սեղանը:

Արևելեան բարձր բլուրի վերայ, Հանգստարանում կան դեռ ևս կանգուն խաչարձաններ, մեծ մասն առանց գրութեան: Սակայն մինի վերայ կայ «Ես Գրիգորէս կանգնեցի զիսաչս յիշատակ Հաւր իմ»

Աղբայրանոյդ և մաւր իմ Գոհարին և աղբաւր իմ Բէկին ի թվ. 258. (758), ով կարդաք յաղաթս յիշեցէք:»

Հարաւային ձորի առուակից վեր դէպի Հիւսիս, գիւղից երկու երեք վերստ հեռու սարալանջի վերայ կան մինչև երեք—հինգ հատ հին և նոր փորած հորեր: Հներն արդէն լցուած են հողով, իսկ նորերը խոր են և ուղղահայեաց: Սոքա բովանդակում են իւրեանց խորքերում կապարախառն արծաթ, որից մի բեկոր, 40 ֆունտի ծանրութեամբ դրած է իմ հնագիտական—հանքաբանական ժողովածուի մէջ:

Հորերն ապացոյց են, որ հնումն և նորումն այդ տեղ մշակուում էին արծաթի և կապարի հանքերը և առաջինից յառաջացել է գիւղի այժմեան Գիւմիւշ—խանայ անունը: Հաւանական է ենթադրել որ Սիւնեաց աշխարհի պատմութեան մէջ յիշատակած «Փողահանքն», այս է: Ստեփաննոս Օրբելեանն իւր պատմութեան մէջ յիշում է Սմբատ իշխանի մասին, թէ «էառ (Սմբատ) զնդեգիս և զամենայն գաւառսն Վայոց ձորոյ, զՓողահանսն և այլն:»

Գիւղում և նրա շրջակայքում չէ երևում արծաթի մշակութեան յարմար շինութիւնների, գործարանների մնացորդ. չկայ նաև անտառ վառելափայտի համար յիշեալ գործարաններում, կամ գուցէ մի ժամանակ եղել է: Եթէ արդարև նախկին Փողահանքն արդեան Գիւմիւշխանան է, ուրեմն չէ երևում այժմ Սուրբ Սահակ եկեղեցու հետքն, որ ժ. Գ. դարում Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանն ընծայեց Ամաղուի նորավանքին:

Վերջին շարք գիւղերը, Գեօմուրից մինչև Գիւմիւշխանայ, դասաւորուած են Եագիւրդի և նորա հիւսիսային շարունակութեան արևմտահիւսիսային լանջում, իսկ նոյն լեռան արևելեան լանջը պատկանում է Շուշու գաւառին:

Գիւմիւշխանայից դէպի հիւսիս, 8 վերստաչափ հեռավորութեան վերայ, Արփաչայի ափում դրած է Գնդեվազ գիւղն, որն արդէն նկարագրուած է Նկատողութեանցս ԻԱ. գլխում: Ուրեմն սորանով վերջանում է Վայոց ձորի բոլոր գիւղերի նկարագրութիւնը: Վերջանում է և իմ ճանապարհորդութիւնը սկսած Ալեքսանդրոպոլից երևան, Նախիջևան, Ագուլիս և ապա Վայոց ձորի ամէն մի գիւղ մինչև ամենավերջին, Գիւմիւշխանայ գիւղը: Սորա հետ ևս վերջա-

նում է և «Ճանապորհորդական նկատողութիւնք» աշխատութիւնս:

Սակայն հետեւեալ գլխում մի քանի խօսք ևս նուիրելով վայոց ձորի հայ ժողովրդի գաղթականութեան տնտեսագիտութեան, և փեանքի այլ և այլ երևոյթներին, կաւարտեմ վերջնականապէս սոյն աշխատութիւնս:

(Ասորի-հակո-նի-նը յետոյ)

ՔԱԶՐԵՐՈՒՆԻ.

ԽՈՐԵՆԱԳՈՒ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՌՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ¹

Պ.

Նորից ջորորդ գրքի մասին. — Խորենացու մի նոր ձեռագիր գրութիւն՝ Բաղէշի Արքեպիսկոպոսի վանքում. — Այդ ձեռագրի յիշատակարանները. — Խորեն. Պատմութեան Բաղէշի թիւը մի յիշատակարանում. — «Թարգմանութեան» օրինակներ այդ ձեռագրի Եղեշէց:

Երկրորդ յաւելուած. Խորենացու ջորորդ գրքի գոյութեան վկայութիւններից մէկն էլ է Բաղէշու Ամրդոլու վանքում գտնուող Խորենացու իբր թէ ամբողջ ձեռագիրը, հանդերձ ջորորդ գրքով: Այս մասին յիշում է Հ. Ալիշան, 40 տարի առաջ, իսկ Հ. Սրուանձտեան այդ վանքի գրադարանի մասին տալիս է մեզ հետեւեալ հետաքրքրական ծանօթութիւնը. «Համբաւաւոր է սոյն մատենադարանի ցոյց չեն տար այլոց. դուրս եղածները միայն տեսայ ես» ²): Մեզ անհնարին է անշուշտ ստուգել որ և է ճանապարհով այդ՝ Ամրդոլու վանքի ջորորդ գրքի լինել կամ չլինելը, բայց դրա փոխարէն տալիս ենք ընթերցողներին նոյն այդ վանքում գրութեան Խորենացու մի այլ ձեռագրի յիշատակարանները, Այս վերջին ձեռագիրը չգիտենք որչափ ժամանակից ի վեր գտնուում է Մայր-Աթոռիս գրադարանում, 2463 թուահամարով: Ինքը կա-

1) Տես «Արարատ» 1891. փետրուար:

2) «Թորոս Աղբար» Բ. մասն, եր. 262, Կ. Պոլիս, 1884:

չեկաղմ է՝ կոկուած դեղնաւուն թղթի վրայ գրուած, բոլորագիր՝ ընտիր գրչութիւն. սկզբումն ունի մի մագաղաթեայ թերթ երկաթագիր (աւետարանից)՝ դիրքը 19×25 հարիւրամետր։ Այս ստուար ձեռագիրը հաւաքածոյ է Պատմութեանց, Բովանդակութիւն է՝ Ազաթանգեղոսի պատմութիւն, Գաշանց թուղթ, Մեծին Ներսիսի վարքը, Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Եղիշէի, Պատմութիւն Ղազարայ Փարպեցւոյ, Թուղթ Ղազարայ առ Վահան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Սեբէոսի։ Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ Կորեան։ Այս վերջին երկուսը վերնագիր չունին։ Այս և սրա նման հաւաքածուն կարգացողը առանց սուտ խօսած լինելու կարող էր ասել ըստ վկայութեան Հ. Ալիշանի. «յառաջ քան զսակաւ ամս յԱմբրտողու վանս ի Բաղէշ հանդիպեալ գրոցն (Մովս. Խորենացւոյ) և ընթերցեալ զպատմութիւնն ցԶեռնոն կայսր 1)»։ Սոյն ձեռագիրն ունի և մի քանի պատկեր և բազմաթիւ զարդեր լուսանցքում և գլխակարգութեանց սկզբին։ Առաջին պատկերի տակ գրուած է. «յիշեայ զիս տէր իմ և ստեղծող, զվանեցի Սահակ ծաղիօղ»։ Առաջին յիշատակարանին հանդիպում ենք Ազաթանգեղոսի մէջ. «զՎարդան վարդապետն զԲաղիշեցին՝ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք իւրն և ծնողաց իւրոց՝ որ ետ գրել զսա յիշատակ իւրն և եզ ի դուռն սուրբ Յովննիսայ։ Եւ զիս զմեղաւոր Պօղոս սուտ երէցս՝ որ եմ դժօղ սորա, աղաչեմ յիշել ի տէր և դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի»։ Մի այլ տեղ՝ «Ով եղբարք և հոգևոր հարք և սպասաւորք և քարոզիչք Բանին Աստուծոյ, որք ընթեռնուք զայս դիրքս՝ և հոգևոր բանս օգտիք ի սմանէ, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զՎարդան վարդապետն զԲաղիշեցին և զիս զՊօղոս երէցս զԳաւրըցիս, որ եմ դժօղ սորա»։

Սրբոյն Գրիգորի վարդապետութեան վերջում. «Քրիստոս Աստուած, բարեխօսութեամբ և աղօթիւք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ողորմեա ստացողի գրոցս Վարդան քաջ և սրբասէր վարդապետին և իւր ծնողաց՝ հօրն Եղիային և մօրն՝ Ղարիպին և եղբարցն Խաչատուրին և Խօշխաբարին։ Եւս առաւել հոգևոր ծնողին իւրոյ Խաչատուր բաբունապետին և հոգևոր որդոց իւրոց Արրահամ վարդապետին և Սարգիս պատանեկին։ Զի յոյժ սիրով և փափաքանօք ետ գրել զգիրքս զայս յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց, յիշելով զբան մարգարէին որ ասէ. երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն, այսինքն՝ յեկեղեցի, և ընդանեակս ի վերինն երուսաղէմ։ Արդ՝ աղաչեմք զձեզ ով հոգևոր հարք և սիրելի եղբարք՝ որք հանդիպիք այս

1) Բազմավէպ, 1851, հր. 72.

սուրբ տառիս՝ ինչ կերպիւ և իցէ, թէ կարգալով թէ օրինակ դնելով և կամ հարեանցի տեսանելով յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՎարդան քաջ և ըմբռնի վարդապետն զԲաղիշեցին, որ իբրև զարեգակն փայլէ և լուսաւորէ զխաւարեալ և մեղսասէր մարդիկք՝ ասելով և խրատելով և զամենեսեան դարձուցանէ ի շարեաց քաղցր բարբառովն և աստուածային քարոզութեամբն. զի միշտ և հանապազ ոչ դադարի ի քարոզելոյ և յուսուցանելոյ: Քանզի զբազում ժամանակաց զխանդարեալ և զաւերեալ եկեղեցիսն նորոգեալ կանգնեաց և զոչ եղեալսն շինեաց ի հիմանէ և այլ բազում բարեգործութիւնս արար ի վերայ երկրի, զոր ոչ կարեմ մի ըստ միովէ արկանել ի շարս քարտիսիս. այլ բարեաց հաստուցանողն որ տայ սիրողաց իւրոց զիւր անձառ բարիսն՝ տացէ նմա և զիւր երկնից արքայութիւնն ի միւսանգամ գալստեանն իւրում և ի կեանս յայս ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ զնա՝ ամէն: Եւ Պօղոս գծող սորա աղաչեմ զձեզ, զի յիշման արժան առնէք զիս»:

Դաշանց թղթի վերջում կայ հետեւեալ յիշատակարանը.

«Արդ՝ ես Վարդան վարդապետս Բաղիշեցիս ցանկացայ բարի աւուրցն որ միշտ արծարծէր շնորհք Հոգւոյն սրբոյ յարժանաւորս իւր. սիրոյ նոցին և աղօթիցն տենչացայ: Եւ ետու գրել զպատմութիւն սուրբ կաթողիկոսացն և թագաւորացն, զի աղօթիւք նոցա ողորմեսցի: Քրիստոս Աստուած մեզ և մերոցս ամենայնի, հօրս իմոյ, Եղիային և մօրս Վարդիպին և եղբարցս Խաչատուրին և Խօշնապարին և զաւակաց նոցին: Եւ ևս առաւել հոգեւոր հօրս իմոյ և ուսուցչի՝ Խաչատուր մեծիմաստուն և փիլիսոփայ վարդապետի՝ Խաչատուր Բաղիշեցոյն, որ յայսմ ամի որ ըզգիրս ետու ծրել՝ Թ. ամառ յառաջ փոխեալ է առ տէր: Եւ նորաբողբոջ հոգեւոր որդոցս իմ՝ Աբրահամ վարդապետի Համթեցոյն և Սարգիս փոքրը պատանեկին և միաբան եղբարցն ամենեցուն որ կան ի սուրբ ուխտս Յովհաննու Մկրտչի, ի ծառայութիւն սուրբ խորանացս և ի սպասաւորութիւն մեզ, որ մականուամբ Ամրդօլու վանք ասի: Արդ՝ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ հարք մեր և եղբարք, որք ընթեռնուք և հոգեւոր բանս օգտիք ի սուրբ գրոցս, բոլոր հաւատով աստուած ողորմի ասացէք ինձ Վարդան վարդապետիս և գծագրողի սորա հոգեւոր որդւոյ իմոյ՝ տէր Պօղոս երիցու Գաւրդոցի և դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի ամէն: Գրեցաւ ի Ռ. և ի Ը. և ի Ի. Ա. Թվին (1121=1672):

Խորենացու Ա գիրք, 5 գլխում. «զՊօղոս մեղապարտ երէցս յիշման արժանի արա՛յ ոտիցդ հող եմ և փոշի»: Փոքր ինչ ներքեւում. «զՎարդան վարդապետն. . . և Պօղոս գծողս զտող կուհամբուրէ որ թէ յիշման արժան առնես»: Փոքր ինչ յետոյ. «Դարձեալ յիշեցէք. . . և այլն»: 19 գլխում՝ «Արդ՝ յիշեցէք. . . զՎարդան վարդապետն բաղիշեցին որ ետ գրել զպատմա-

գիրքս . . . և այլն»։ Խորենացու մէջ լուսանցքում և էջերի ստորևում կան նշանակուած նոյն գրչով ուղղութիւններ և տարբեր ընթերցուածներ։ Երկրորդ հատորի ցանկից յետոյ. «Ղվարդան . . . յիշեցէք . . . և Բաբոնենց Յովհաննէս վարդապետին և ինձ . . . »։ Երկրորդ գրքի վերջում. «Արդ՝ յերես անկեալ աղաչեմ՝ զձեզ ո՛վ սուրբ հարք և վարդապետք և իմաստուն ընթերցողք այսմ տառիս՝ զի յիշման արժանեւք զխորին փիլիսոփայն և զհոգիւնկալ վարդապետն Ղվարդան Բաղիշեցին՝ որ յայսմ ամի ի հալածանս է յանիծեալ ազգէն մահմետականաց՝ յերկիրն Սուրաբուցոյ, որ այժմ Հազու վերածայնի։ Որ յայսմ հալածանաց միջի ետ գրել զգիրս յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց։ Եւ ես Պօղոս սուտ երէցս որ եմ՝ գծող տառիս աղաչեմ՝ զձեզ զի յիշման արժանեւք զիս»։ Խորենացու վերջում. «իսուք Որ կարողացոյց զիս ծրագրել զպատմութիւն թագաւորացն մերոց ի Յարեթէ սկսեալ մինչ ի Սահակ հայրապետ Պարթևն։ Աղաչեմ զձեզ զամենեսեան յիշելոյ և թողութիւն խնդրելոյ Եւս առաւել զհոգեւոր հայրն նորա վսաչատուր քաջ վարդապետն զբաղիշեցին և զԲաբոնենց Յովհաննէս վարդապետն. որ նա եւս բաղում աշխատութիւն ունի ի վերայ նորայ, ի գրոց սերտըցուն։ Եւ զիւր աշակերտն զԱբրահամ վարդապետն զՀամթեցին : Թողութիւն արա՛ խիստ եմ նեղացեր»։ Մեծին Ներսիսի կենսագրութեան մէջ երկու տեղ այսպէս. «ով եղբայր՝ այս բանքս պակաս է՝ ի նշանած տեղն պիտի՝ ահա ի Ներսիսի պատմութեան վերջն գրեցայք, բայց և կարգա՛ւ. — Եւ այս եւս պակաս է՝ ի վերջն պատմութեանս գիտ : Եւ զայս եւս ի վերջ պատմութեանս գտցես»։ Սրբոյն Սահակայ տեսիլքից առաջ. «Զբաղմալէր հոգիս՝ և զաղքատս ի բարեաց և զլրացեալս ի չարեաց՝ զՊօղոս գրիչս՝ զտարտամեալս և զտարագրեալս ի կենաց կտակէն, պատահողք սմա յիշման առնէք արժանի։ Եւս և զստացող տառիս՝ ըզՎարդան վարդապետն և զիւր ծնողսն և զամենայն երախտաւորքն իւրի և դուք յիշողքդ՝ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի, ամէն»։ Այս՝ Պօղոս գրչի վերջին խնդրուածքն է՝ սրանից յետոյ շարունակում է նա ընդօրինակել, բայց չէ ատկում նոր յիշատակարան գրել, ընդօրինակում է ամբողջ Նդիշէն և Նդիշէի յիշատակարանը, որը կիսատ է մնում, ամենահաւանականաբար վրայ հասնելով «խիստ նեղացած — յոգնած և տարտամեալ» Պօղոս գրչին հիւանդութիւն և մահ։

Հաւաքածուն շարունակում է նոյն Վարդան վարդապետի համար ուրիշ գրչի ձեռքով։ Նդիշէի վերջում գրուած այդ յիշատակարանը, որ մեր կարծիքով Պօղոս գրչի շարագրածը չէ և ոչ էլ Վարդան վարդապետինը, այլ Նդիշէի հին օրինակից ընդօրինակութիւն է և թէև թերատ և անթուա, կան, այլ զարեւով առաջ Պօղոս գրչի ժամանակից, որին վկայում է իւր

ընտիր և վայելուչ հայկաբանութիւնը, իսկապէս մեզ ամենից շատ հետաքրքրողն է, որովհետեւ դրա մէջ յիշուած են ի թիւս այլոց Խորենացու Պատմութեան բովանդակութիւնը և երեք գրքի տրոհուած լինելը:

Ահա այդ գեղեցիկ յիշատակարանը ամբողջապէս. «(Փ)առք հօր անսկզբան՝ և որդւոյ անսկզբան և սկզբան և սրբոյ հոգւոյն անքննաբար ի նոցունց էութենէ անհատաբար և անսպառ բղխմանն, եռատրոհ անձնաւորութեանն, եղաբուն բնութեանն, միակամ և միահեծան իշխանութեանն, ամենակալ և անվախճան թագաւորութեանն, միասնական ամենասուրբ երրորդութեանն, յամենից շնչոց կենդանեաց՝ իմանալեաց և զգալեաց, որ յանէից եղեալ գոյացան, ի նորին զարհուրելի հիահրաշ հրամանացն և ի լրումն նորայն կամաց, անհատ և անվճար օրհնութիւն, գոհութիւն և անդադար փառաբանութիւն, ի վեր քան զմիտս և անդր քան զպայմանըն՝ անեզր յաւիտենիւ և յաւիտենի յաւիտենից, ամէն:

Արդ՝ զի որպէս երիս երրեակս իմացուցանեն դասակարգութիւնս հրեշտակաց ի միտս մեր դիրք աստուածայինք՝ գոյ փառաբանիչս ստեղծագործողին իւրեանց, այսինքն՝ անմարմին զուարթունք, նոյն ձևով տարազու երիս կարգադրութիւնս տեսանի ի սուրբ եկեղեցի, որ ճշմարտապէս երկին է ի յերկրի, առ ի պայծառութիւն և ի լուսաւորութիւն ընդ հանուր տիեզերածաւալ մարդկութեանս սեռի: Նա և ի փառաբանութիւն մարմնառիկ տնօրէնութեան միածնի մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ, առ ի քարոզել և հռչակ հարկանել զփրկութիւնն և զերախտիսն Աստուծոյ, որ ի նմանէն ի մեզ ծաւալեցաւ: Եւ այս ո՛չ ի ձեռն հրեշտակաց և անմարմին գերաշխարհիկ զինուորութեանց, այլ ի ձեռն հաղարայկտացն: Աստուծոյ, Քրիստոսի ասեմ առաքելոցն, զոր յօրինեալ շարակարգէ ընտրեալն և զարմանալին այն Պօղոս, յիւրականն թխտի ասելով. Եւ զորս եդ Աստուած յեկեղեցւոյ այս են. նախ՝ զառաքեալն, երկրորդ՝ զմարդարէս, երրորդ՝ զվարդապետս: Եւ այս ո՛չ վարկպարաղի և ունայն գոյ, որք դասեցան մի զկնի միմեանց, այլ խորհուրդ իմն յայտնեալ տեսանին ի նոսա: Ասան զի համաքատակ և նմանասարաս են լուսաւորացդ, որ յերկինս, արեգականն՝ առաքեալք, և լուսնին՝ մարդարէք և աստեղաց՝ վարդապետք: Եւ որպէս զանազան են լուսաւորութիւնք լուսաւորացդ, ոմն զցայգ և ոմն զցերեկ, այսպէս են և բանք տեսանողաց և լուսատուաց հոգւոց մերային զարմից: Եւ որչափ էր կար և հնար նոցին, լուսաւորեալ պայծառացուցին և զխաւար տգիտութեան ի միդապատ և ի մույլաւտեսակ մտաց մարդկայինս աղբի փարատեցին և (լուսանցքում՝ միշտ) փարատեն: Եւ ունին վարդապետք զնմանութիւն մարդարէից և զտիպ առաքելոց. զի որպէս նոքա ի հնումն զինչ և պատահէր աղբին իւրեանց

զնոյնն մարգարէանային, եթէ տրտմականս և թէ ուրախականս, որպէս նոցին իսկ բանքն յայտ առնեն, այսպէս և վարդապետք եկեղեցւոյ՝ ժր-րացեալք ի սուրբ Հոգւոյն, քարոզեն առաքելաբար և մատուակեն զգի-նին ուրախարար, և սերմանեն զբանն կենաց ի սիրտս հաւատացելոց և արբուցեալ ոռոգանեն ջրովն աստուածային զպաքեալ հոգիս բանաւորաց: Եւ թէ նեղութիւնս ինչ՝ և մրրիկ դառնութեան եկեալ ժամանէ յանօրի-նաց և յայլադէմ՝ անաստուած բռնաւորաց, և կամ այլ իմն ուղիւսձե փորձութիւնս գիւական՝ ի վերայ հաւատացելոց, յառնեն իբրեւ զմարգա-րէ՝ և պատմեն զանցս աղետից և զկսկիծս թշուառութեան որպէս զե-րեմիայ և կամ իբրեւ զմի ի մարգարէիցն՝ իւրաքանչիւր զք իւրում՝ աղգի, վասն որոյ և երրորդ զկնի առաքելոց և մարգարէից դասեալ կարգեցան: Եւ որպէս աստղ քան զաստղ առաւել է փառօք՝ նոյնպէս և վարդապետ քան զվարդապետ՝ բանիւք դիտութեան և վարուք առաքինութեան: Որ-պէս այլք այլոց աղգաց են պատմօղք, նոյնպէս աղգիս մերոյ և զարմի եւ պատմիչք և վիպասանք՝ կորովիքն և քաջաբանքն, անյաղթ փիլիսո-փայքն և յոգնահանձար և առատամիտ փաղերայքն ():

Նախ՝ Ագաթանգեղոս քաջ քարտուղարն՝ որ հրամանաւ թագաւորին Տրդատայ զսուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի զերաշխէպսն ի կիր ար-կեալ թուէ, թէ ո՞րքանաբար անլմբերելի կարծրագոյն տանջանաց և սար-ուելի չարչարանաց և կրից տարեալ համբերեաց, և ապա թէ ո՞րքան ժամանակս յամեալ ի վիրապն խոր և անգնդային, Ուրանաւ իբր յար-գանգի մօր զմերն լինէր յղացեալ զփրկութիւն, ուստի արեգակնաստարաս ելեալ ծագեցաւ և լուսաւորեաց զխաւարամած երկիրս Հայաստանեայց, և ծնաւ վերստին, ըստ ասացուածոյ մարգարէութեանն, զազգ մի ողջոյն. և այսպէս պատմարանելով տարեալ զբանն յանկ ածէ ի փառս Աստուծոյ:

Եւ ապա զկնի նորին, մեծ ի մաստն Մովսէս քերդոդա-հայրն, գեղեցկապէս և հարուստ ի մաստութեամբ սկսեալ զպատմութիւնս Հայոց, կարճ բանիւք և մանուածոյ բա-ռիւք, բայց ընդարձակ մտօք. տրոհեալ ի հատորս երիս, հասուցանէ զբանն առ մեծն Եսահակ և Մեսրօպ, և անդ զաղետալի ողբսն ասացեալ սակս ամայութեան աշխարհիս և երկուց քաւազանաց՝ դադարէ ի փառս Աստուծոյ:

Եւ ապա ընկերք նորին. Եղիշէ վարդապետն որ Վարդանանց զիրսն՝ և

1) Այս բառն առաջին անգամ է հանդիպում մեզ այս հատուածում, Թեքեւս նշանակէ յուսամիտ, փայլուն, ըստ յունականին՝ Ψαλλοισ, Համեմատիք փաղե-րութիւն, բառի հետ:

զքաջապէս նահատակութիւնն ճառեաց: Եւ Ղաղար Փարպեցի, պատմագիր և ճարտասան, զնոյն ոճ երկրորդեաց: Եւ այլք յոգունք, որք մի գկնի միմեանց յանցնիւր ի դարս և ի ժամանակս պատմաբանեցին՝ և արձան յիշատակի յետ իւրեանց կենդանի թողին: Զորս բաղմաց և յոլովից բաղմովէս պատմութեանց աստուածային որեարցն, որք ասացան . . . » Այս տեղում ընդհատուում է այս գեղեցիկ յիշատակարանը, որն այնչափ մեղ ծանօթ է թուում, որ կարծես թէ կարգացել ենք մի այլ տեղ և այս ծանօթութիւնը, անշուշտ, հետեանք է այս հատուածի լեզուի արծաթի դարու հայկաբանութեան հետ ունեցած քիչ թէ շատ նմանութեանը:

Այսպէս կամ այնպէս, այս գրուածքը ոչ մէկ դէպքում չէ կարող լինել Թէ դարու գործ, և իւր հին վայելուչ հայկաբանութեամբ մի նոր փաստ է ընդգէմ չորրորդ դրքի գոյութեան:

Համառօտներ Վարդան վարդապետ բաղիշեցու հաւաքածոյի մնացած յիշատակարանները: Այս հատուածից յետոյ, ինչպէս արդէն ասացինք, գրչութիւնը փոխուում է, թէպէտ շարունակուում է մնալ բոլորագիր, բայց աւելի անվարժ և տգեղ:

Ձէ երևում այլ ևս Պօղոս զրչի սահունութիւնը: Մի տեղ Ղաղարայ պատմութեան մէջ էջերի ստորեւում նկատուում է գրիչը. «ի թղթէս է պակաս և յօրինակն այսպէս էր գրած»: Մի այլ տեղ Վարդանանց կոտորածից յետոյ. «Աւաղ զՀայք յայնմ աւրէ և առ յապայ»: Ղաղար Փարպեցու թղթի առաջին երեսի ստորեւում՝ «Ճգնաւոր էր Աղան յազդէն Արծրունեաց, բնակեալ ի յայրն Աղանայ, ի յԱնբերդ»:

Թղթի վերջում կա յետեւեալ յիշատակարանը.

— «Այժ սուրբ վարդապետ զոր ինչ ասացեր ճշմարիտ է, զի և այժմ նոյնպէս եղև և լինի հանապազ. Ով սուրբ ընթերցաւք և եղրարք, գիրքս հին էր և աւրինակս: Յունան վարդապետն կարգացեալ էր զաւրինակն և նորոգեալ և զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ ոչ էր գտեալ, և ես ոչ կարացի գտանել, աղաչեմ գամենեսեան, եթէ գացի գիրքս այս ուրեք, գրեսջիք զպակասումն թղթիս և դիք ի սմայ: Նախ զսկիզբն գրոցս, և յապա յերիս տեղիս թուղթ մի անկեալ կայ, եւ եթէ սխալ գտջիք ի սմա՝ թողութիւն խնդրեցէք ինձ ի Քրիստոսէ յանցանաց իմոց և ծնողաց իմոց, ամէն: Ազգիս մերոյ և յառաջագոյն նախնեաց սրբոց որ երկրորդեցի զգիրքս վասն յիշողութեան սրբոցն ի պարծանս մեր, և անսրբոցն յողբումն թշուառութեան և յամօթ յաւիտենից: Քաջքն զօրասցին ի Քրիստոս, և տկարամիտքն կորանայցեն: Եւ որք լսենն աւաղեսցեն զազգիս մերոյ զտառապանս»: —

«Աւարտեցաւ գիրքս Ղազարու վարդապետի Փարպեցւոյ ձեռամբ

բազմավէր և անարժան Գրիգոր երիցու, ի հարկէ սրբազան և քաջ վարդապետին Վարդան դիտապետի: Արդ աղաչեմ զընթերցողքդ յիշեսցիք, և այլն»: Սերէոսի վերջում նոյն գրչի յիշատակարան. «Զյետինս ի գրչաց և զառաջինս ի մեղաւորաց, զանարժան, զանարհեստ և զանիմաստ զԳրիգոր երեցս արժանի առնել աղաչեմ . . . և այլն»: Կորիւնի վերջում՝ «Յիշեցէք զքաջ ռաբունապետն զՎարդան վարդապետն առ Քրիստոս Աստուած, և լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք. նա և եղկելի գրչիս, ամէն»: Այստեղ աւարտուում է այս երկիջեան ամբողջ հաւաքածուն, որի թերթերը չհամարեցինք:

Զանց ենք առնում այս ստուար ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը, թողնելով այդ Մայր Աթոռիս հարուստ և անծանօթ մասեւորաբարձի ապագայ ցուցակ կազմողներին: Սակայն աւելորդ չենք համարում այս ձեռագրի Եղիշէից «Թարգմանութեան» օրինակներ մէջ բերել: Դժուարին և օտարազգի բառերը լուսանցքում՝ թարգմանուած կամ բացատրուած են, երբեմն յաջող և երբեմն անյաջող և սխալ: Այս թարգմանութիւնները ժամանակին, եթէ ոչ ամբողջովին՝ գոնէ մասամբ, իբրեւ սրբագրութիւն կարող էին ներմուծուել ընագրի մէջ, ինչպէս այդ պատահել է տեղ տեղ, մանաւանդ Խորենացու մէջ (տե՛ս մեր Ա և Բ յօդուածները): Առաջին բառերը բնագրից են, իսկ գծիկից յետոյ դրուածները լուսանցքից, կամ երբեմն տողամիջից:

«Քանզի բազում ինչ է սրբութիւն, սատար լինել անօսրութեան — տկարութեան» — «բռնութեամբ յարձակեալ ի վերայ մահու — կամակարութեամբ» (այսպէս է և տպագրում) — «Որդւոյն Տրդատայ — Տիրանայ» (այս չէ թարգմանութիւն, այլ սրբագրութիւն) — «ի վեր քան զմարդկային բնութիւն ընդզգեալ ապարթանէր (տպ. ապարասանէր) — հակառակէր» — «ցնորեալ դանդաչէր — երկբայէր»: Երկրորդ Յեղանակ. «Միհրենքսէ՛՛՛ զգրկ (տպ. վզուրկ) — մեծ» — «երան և տաներան (տպ. երան և աներան) — մեծաց և պատուական» — «Դէնի մաղդէզն — հաւատոյ հաւատ» — «իւրաւամանոյ (տպ. Հարամանոյ) — պատրողաց» — «Զրուան — Կռնոս կամ Արամաղդ» — «յաշտ առնէր — ներգործէր կամ ստեղծագործէր» — «Որմիղդ — անգրանիկ» — «ի կատարեալ դենէս — հաւատոյս» — «Նածարեցիսդ (տպ. Նածրացիսդ) — Նազօրեցի» — «մեծի սպահիդ Արեաց — հեծելիդ» — «հոգութեամբ — առատութեամբ» — «դեհսպետք — գլխաւորք» — «փանդութեամբ որդի — հիւսան» — «Եւքրտիկար չառնելով ոյժ տայք իւրաւամանոյն — լուսացումն ի փոր չառնելով մոտ տայք դիւաց՝ և հոտոյ դարչութեան» — «Հնայայ — ահա զի՞ կայք» — «չկօթակ — տարաշխարհիկ» — «Հայսք առանց փանդանի (տպ. փանդամի)

մի՛ զանգցին—կողպատ երեսացն».—«ձեռք առանց գոլմի զոյ մի՛ լուսացին—աւշնան խոտն է».—Երրորդ Յեղանակ. «կեշտք—կրօնք».—«Մովպետական մովպետի (տպ. Մովպետան մովպետի)—պարոնաց պարոնի».—«Գերանդերձապետ—փառաշ».—«պատրուճակ — ոչխար».—«կանայք փաստիպանացն (փշտիպանացն)—արննապահ (?) կանայք մոգունցն».—«անշոլշտ կեանք—անսուտ».—«գստամբակսն—զանիրաւսն».—Չորրորդ Յեղանակ. «սաղաւարք (տպ. սաղարք) — զօրագլուխ».—«լակիշ (ղակիշ) — համագունդ».—Եօթներորդ Յեղանակ. «փշտիպանացն — մարմնապահ կանանցն».—«քրտիկար — պատրող»:

Ութերորդ Յեղանակ. «լաշկարաւ վատ ախտարակ արարեալ — միաժողով. իբքի (?) կացեալ».—«գենպետ էր — գլխաւոր էր».—«տեղեակ զրադեշտական օրինաց — բանիրուն ի կարեոր ուխտ».—«համակդէն — ըողորից ուսուցիչ».—«գիտէր զԱմբարտաշն — լուսամիտ».—«Բանցի այս ե կեշտք են որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեան—ղբ. (զլազում)՝ մեծամեծաց զգիտութիւն ունէր».—«յիւրաքանչիւր խշտեաց կանգնեցան — դադարեաց».—«հանդէս առաքինութեան—ընտրութիւն».—«ապարասան — անհաւան».—«ետես և ի ձեռին նոցա զանշոլշտ ուրունեան պսակն (տպ. զանշոլշտ ուսուցանայն) — զանշարժ».—«Մովպետան մովպետ — իշխանաց իշխան».—«չկօթակ — տարագիր».—«ուսոյցն զմեզ մեծն Զրագէշտն — կարեոր ուխտ».—«փոխանակիցէ ընդ անարդ թրուշայի — ոչնչի».—«չկօթակ — վրտարանդի».—«ձեռք մեր փապարեալ են — խոշորեալ».—«զի մի՛, ասեն, ազգէնքն եկեալ (տպ. զի մի՛ այլադեներն եկեալ) — անհաւատքըն».—«տաղնապեալք — ցնորեալք»:

Ներողութիւն ենք խնդրում ընթերցողից երկարութեան համար: Այս թարգմանութեանց օրինակները մի գեղեցիկ լուսաբանութիւն են այն կարելի փոփոխութեանց, որոնց ենթարկուած կարող են լինել մեր հին դպրութեան բնագրերը այս ճանապարհով — թարգմանութեամբ:

Միւս կողմից՝ այս օրինակները ցոյց են տալիս թէ՛ սրճափ մեծ ուշագրութիւն պէտք է գարձնել «թարգմանութեան խնդրին», ոչ միայն Խորենացու, այլ նաև մեր բոլոր բնագրերի ուսումնասիրութեան ժամանակ: Կարելի է երեւակայել թէ՛ ինչ մեծ փոփոխութիւն կ'մտնի բնագրի մէջ, երբ մովպետան մովպետի տեղ մոծուած լինէր «իշխանաց իշխան կամ պարոնաց պարոն» և կամ՝ գումիղի կամ կովմէղի փոխանակ՝ օշնան:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՀԱՐՔ

Գործ Աստուածաբանութեան դոկտոր աւագ—սարկաւագ

Փարրարի

Անգլիացի աստուածաբան Փարրար արդէն յայտնի է ամբողջ աշխարհին իւր եղական վաստակներովը: Նորա «Աեանք և վաստակք Ս. Պօղոս առաքելոյ» և «Աեանք Յիսուսի Քրիստոսի» մեծահատոր հեղինակութիւնները, որոնք ներկայացնում են ընթերցողներին առաքելական դարի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը այնպիսի հասուն խորհրդածութեամբ, այնպիսի դրաւիչ ոճով, որ միապէս արժանաւոր դնահատութիւն և հռչակ են ստացել ամենքից առ հասարակ, ամենալաւ առհաւատչեան են Փարրարի միւս երկերի պիտանաւորութեանը:

Ինչպէս ուսն թարգմանիչն առնելով հեղինակի յառաջաբանից ասում է՝ Փարրարի երկասիրութիւնները պատահական դէպքերի արդիւնք չեն, այլ մէկը միւսի շարունակութիւնը: Փարրարի պէս դիտուն և եկեղեցու եռանդուն պաշտօնեան տեսնելով այն անտարբերութիւնը դէպի կրօն և եկեղեցին, չէր կարող անտարբեր մնալ և ինքն. ուստի և մարդկութեանը տալով առաքելական դարի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, մի եղական գործ, որ կարող էր շարժել և մտածութեան նիւթ ու փրկարար աղբեցութիւն գործել ընթերցողների վերայ, իբրև շարունակութիւն՝ տալիս է և եկեղեցւոյ չորրորդ դարու նշանաւոր հայրերի և ուսուցիչների կենսագրութեան ուսումնասիրութիւնը, որով քաջ իսկ պատկերացնելով ժամանակի ողին, դէպքերը, եկեղեցւոյ վիճակը, և եկեղեցական հայրերի գործունէութեան եղանակը, պայծառ լուսով լուսաւորում է մտքերը՝ ըմբռնելու քրիստոնէութեան այն փրկարար աղբեցութիւնը, որով աշխարհ լողորովին կերպարանափոխուեց. իսկ այդ աղբեցութիւնը, դարերի ընթացքում՝ դանաղան փորձերի ենթարկուելով ոչ միայն չը թուլացաւ, այլ աւելի ևս ոյժ և հաստատութիւն ստացաւ:

Փարրարի վաստակների ուսն թարգմանիչ Ա. Պ. Լոպուսինը «Եկեղեցւոյ տիեզերական հարք» վերնագրով վաստակի յառաջաբանի մէջ դանդատում է ուսնների դանդաղկոտութեան համար, որ չեն կարողանում Արևմուտքի կրօնական բարոյական գրականութեան արագութեամբ յառաջ ընթացող հոսանքին հետևել, Եթէ նա աչքի առաջ ունենալով իւր ազգի կրօնական համեմատաբար հարուստ գրականութիւնը, որ դեռ հարստա-

նում է ինքնուրոյն և թարգմանական ընտիր երկերով, գանգատում է, որչափ պէտք է մեզ գանգատել մեր ազգի արդի կացութեան մէջ, որ համարուելով կրօնական ազգ՝ տարի է անցնում և չենք ունենում ինքնուրոյն կամ թարգմանական մի գիրք բաբելոնացիութեամբ և հասուն խորհրդածութեամբ կազմած, որ բաւականութիւն տար ըստ մասին մեր՝ կրօնի գիտութեանը ծարաւի մտքերին: Ես չեմ խօսում դասագրքերի մասին:

Կատարեալ սով է Հայ գրականութեան մէջ եկեղեցական պատմութեան ուսումնասիրութեան, Ս. Գրքի գիտութեան և կրօնագիտութեան վերաբերեալ գրքերի: Մնում է մեզ այդ մասին մեր պատքը լցնել օտար գրականութիւնից, որին շատ շատերս բաւական չենք, լեզու չիմանալով:

Փարրարի նշանաւոր վաստակների մասին մի ճաշակ կ'ամենալով տալ Հայ ընթերցողներին՝ 1889 թուի գեկտեմբերից սկսեալ պարբերաբար ռուս «Странникъ» կրօնական ամսաթերթում տպուող «Եկեղեցու Տիեզերական Հարք» վերնագրով դործը թարգմանեցինք:

Փարրարի երկերը թարգմանելու համար հարկաւոր էր մեծ պատրաստութիւն և արժէր անգլիերէն գիտենալ, բնագրից թարգմանելու համար՝ իսկ մենք ձեռնամուխ եղանք ոչ թէ մեր ոյժերի վերայ վստահելով, այլ բռն ցանկութիւնից առաջնորդուելով, ուստի և ներումն ենք խնդրում ընթերցողներից նկատելի պակասութեանց համար, որովհետեւ եղածը մի ճաշակ է և առաջին փորձ: Արդէն ռուս թարգմանութեան մէջ հեղինակի ազդու ոճը բաւական պէտք է թուլացած համարենք, իսկ հայերէնում՝ աւելի ևս, որովհետեւ շատ դժուար է մի լեզուի ոճի նրբութիւնը մի ուրիշ լեզուով թարգմանութեան մէջ անաղարտ պահել:

Յ. վարդապետ Մովսիսեան

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ

(ՓԱՐՐԱՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՀԱՐԱԴԻՐՈՒԹԻՒՆԻՑ).

(Ռուսերէնից)

«Ոչո՞ք ընտրեալ և խոր խորն. ո՞վ Գրեգոր.

հա՛ւարէ՞մ դեռ բերուն Վրէժառո՞ն:»

Բարսեղ:

I. ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՐԻ

Նագիանց քաղաքը իւր հռչակով պարտական է եկեղեցու այն մեծ և ճարտարաբան հօր հետը ունեցած կապին՝ որին իւր անունը:

տուել է, և որը բոլոր քրիստոնեաներից մի հատիկն է, որ Ս. Յովհաննէս առաքելից յետոյ կրում է «Աստուածաբան» յարգական տիտղոսը: Նազիանզը Կապադովկիայի Հարաւարեմտեան մասնում մի փոքրիկ քաղաք էր, այժմ էլ քարերի բեկորներով լի մի աւերակ և անպտղաբեր վայր է ներկայացնում, ինքն Դրիգորն էլ այդ քաղաքը «քաղաքների մէջ փոքրիկն» է կոչում «և դեռ՝ ոչ բոլորովին քաղաք, այլ ցամաք և տաղտկալի մի վայր՝ սակաւաթիւ բնակիչներով»: մի այլ տեղ էլ նա այդ քաղաքի մասին՝ որպէս «Դիոկեսարիացիների մի փոքրիկ գաղթականութեան մասին» է խօսում: Ինչպէս երևում է Դիոկեսարիա՝ այն անունն է, որով նա Հռովմայեցիներին յայտնի էր:

Մինչև 92 թիւը նախ քան Քրիստոս, Կապադովկիան իւր սեպհական թագաւորներով էր կառավարւում, այդ թուին վերջացաւ նոցա արքայական ցեղը:

Հռովմայեցիք նոցա կատարեալ ազատութիւն տուին, բայց նոքա նախադասեցին թագաւորի իշխանութեան տակ լինել: Թագաւոր ընտրեցին Արիոբարզան Ա. ին, և շարունակեցին միապետական վարչութեան տակ մնալ մինչև որ Յիսուսի ծննդից 17 տարի յետոյ Տիբերիոս կայսրը Կապադովկիան Հռովմէական կայսերութեան մի գաւառ դարձրեց ¹⁾:

Կապադովկեցիք իրանց երկրով պարծենալու շատ հիմք էլ չունէին: Այդ երկիրը իւր ստրուկներովն էր գլխաւորապէս յայտնի և, երեք ամենավատ «կեն» երից մէկն էր, որոնց տակ ենթադրւում էին Կրետէ, Կապադովկիա և Կարիա:

1) Հայոց Արտաշէս Ա. Միհրդատի աջակցութեամբ տիրեց Փոքր Ասիային ի հարկէ և Կապադովկիային, այսպէս վերջացաւ Կապադովկիայի թագաւորութիւնը, նա 89 թուին Ն. Ք. Քրիստոս, իւր զօրքերի դաւաճանութեամբ զոհ գնաց արտասուքը աչքին գոչելով. «աւա՛ղ փառացս անցաւորի»: Արտաշէսի յաջորդ Տիգրան Բ. և Միհրդատ չկարողացան դիմանալ Հռովմայեցւոց զօրութեանը և Տիգրան ստիպուեց մանաւանդ Միհրդատի մահից յետոյ Կապադովկիան գիջանել Հռովմայեցիներին և թագաւորեց այնտեղ Արիորարզան՝ Հռովմայեցւոց կուսակիցը: Հայ-թարգ.

Յունական մի ծաղկաքաղի մէջ կայ մի երգիծական մակադրութիւն, որի մէջ ասուած է թէ, «զեռունը մի անգամ խածեց Կապադովկեցուն և, — զեռունը մեռաւ»:

Հինգերորդ դարի սկզբում ապրող Իսիդոր Պելուսիօղը Կապադովկեցիների մասին խօսում է որպէս ստախօս, վատ, խաղաղութիւն չսիրող քաղաքացիներ, խարդախ, անամօթ, հակառակասէր, երկչոտ, ծիծաղելի, ցած, դաւաճան, կոպիտ, զզուելի, դիւրաթեք դէպ ի ստութիւն և հաւատուրացութիւն՝ ժողովրդի մասին: Կոմանայի հարուստ քուրմերի բռնութիւնները ժողովրդի մեծ մասին հասցրին ստրկի և հասարակ երկրագործի ստոր աստիճանին, որը սակայն չէր ընկճել նոցա մէջ հակումն դէպ ի ազաւորութիւնն ու ցոփութիւնը: Նոյն ինքն Պրիգորի ակնարկութիւնները իւր հայրենակիցների մասին շողքորթիչ չէին, և նա հիմք ունէր նոցա մասին դանդատիլ որպէս խառնակիչների և թեթեամիտների մասին: Կարծես մի քանի ժողովրդի յատուկ է միևնոյն ժամանակ մարդկութեանը թէ ամենավատ և թէ ամենալաւ տիպերը արտադրել: Պրիգորը սիրում էր իւր երկիրը՝ նա հպարտանում էր իւր հայրենիքի ահիպարանոց ձիերովը, նորա աշուղաբարոյ երիտասարդներովը, նորա անդրդուելի ուղղափառութեամբը: Նա արտադրել է Կեսարիայի հռետոր Պաւլանիասին և Տիանացի Ապօղղոնիոսին, սոփեստին և հրաշագործին, և ընդ նմին՝ չորրորդ դարի եկեղեցու երեք մեծ հայրերին, որք են Պրիգոր Նազիանզացի, Մեծն-Բարսեղ և Պրիգոր Նիւսացի, որոնք յայտնի էին իրանց ազդեցութեամբ, ճարտարաբանութեամբ և աստուածաբանական խորհրդածութեան ներհունութեամբ, և ընդհանրապէս յայտնի էին որպէս «երեք մեծ կապադովկեցիներ»:

Եթէ Կապադովկիայում լինէին շատ այնպիսի տներ, որպիսի էին Պրիգոր Աստուածաբանի և Մեծն-Բարսեղի տները, եթէ այնտեղ լինէին շատ ընտանիք որոնք կարողանային հպարտանալ այնպիսի մայրերով՝ որպիսի էին Նմիլիան և Նոննան, այնպիսի դուստրներով՝ որպիսիք էին Մագրինան և Գորգոնիան, այնպիսի եղբայրներով, որպիսի էին Բարսեղ Մեծն և Պրիգոր Նիւսացին, Կեսարիոս և Պրիգոր Նազիանզացիները, ի հարկէ դա կը լինէր մի երկիր՝ որ կա-

րող կը լինէր լիապէս Հայրենասիրութիւն զարթուցանել:

Գրիգորի Հայրն էլ էր Գրիգոր կոչուում: Նա իւր ծագմամբ մի յարգելի մարդ էր, նշանաւոր Հարուստ, և ունէր մօտակայ Արիանդ գիւղում կալուած: Նա քրիստոնեայ ընտանիքի զաւակ էր, բայց պատկանում էր մի մութն, սակայն Հետքբքական աղանդի, որ «լուսաւոր աստուածապաշտներ» (լուսակրօններ) էր կոչուում և յայտնի էր իպսիստարեան (իպսիստոս — ամենաբարձրեալ) յորջորջմամբ, որի մասին մենք միայն երկոքին Գրիգորների գործերի մէջ բաց ի մի տեղից՝ էլ ոչինչ չգիտենք: Նոքա թէև Աստծուն երկրպագում էին, որպէս «ամենաբարձրելոյ» և այնպէս էլ իրանց յորջորջումն ստացել էին, սակայն իրանց քրիստոնեական Հայեացքների Հետ շփութում էին պարսկական և հրէական տարրեր էլ: Հերքելով կոքերը և չընդունելով զոհերը, նոքա Աստուծուն երկրպագում էին ի դէմս լուսոյ և կրակի: Փոխանակ առաջին օրուն՝ (կլերակէ) սուրբ էին պահում եօթներորդ օրը (շաբաթ). և անմաքուր կերակուրների Համար հրէական օրէնքներով էին վարուում: Ընչ վերաբերում է կեանքի սրբութեան՝ անդրանիկ Գրիգորը (Հայրը) անբասիր էր, իսկ նորա կին Նոննան՝ լինելով իսիստ նախանձայոյզ քրիստոնեայ, բնական է որ վիրաւորուում էր տեսնելով իւր ամուսնուն Հերետիկոսական սովորութիւնների անձնատուր եղած, և Նոննան իւր ազդեցութիւնը գործ էր դնում, որ իւր ամուսնուն կարողանայ դարձնել դէպ ի ճշմարտութեան ճանապարհ: Նոննան այս դէպքում յաջողութիւն ունեցաւ և նորա ջանադրութիւնները արդիւնաւորուեցին Գրիգորի (Հօր) երազովը: Նա երազում տեսաւ որ, ինքն երգում է Ճիւղ-ըդ սաղմոսի առաջին տունը — «Ուրախ եղէ ես՝ ոյք ասէին ցիսի տուն Տեառն երթիցուք մեք»: Ուստի և նա Նոննային զիջումն արեց, որ նորա Հետ քրիստոնեական եկեղեցին գնայ և շուտով էլ այդ եկեղեցու վարդապետութիւնն ընդունեց: Այդ ժամանակներին (325 թ.) Կեսարիայի Ղ.Առնդ և ուրիշ եպիսկոպոսներ Նիկիայի տիեզերական ժողովին մասնակցելու Համար անցան Նազիանդի միջովը, և Գրիգորը (դէպքից օգտուելով) մկրտուեց: Բաղդաւոր նախազգացութիւնը այնտեղ նկատելի եղաւ՝ երբ ուրիշները կանգնած ընդունեցին մկրտութիւնը, իսկ նա ծնկաչոք: Հանդիսականներից ոմանք

պատմում էին որ երբ նա (Գրիգոր Հայրը) ջրից դուրս եկաւ, գլուխը պսակաւորուած էր լուսով, իսկ Նազիանգի եպիսկոպոսը Համարձակուեց մի յանդուգն գուշակութիւն անել թէ Գրիգորը իւր յաջորդն է դառնալու:

Մի քանի ժամանակից յետոյ աւագ Գրիգորը (Հայրը) ձեռնադրուեց քահանայ և շուտով էլ, յատկապէս 329 թուին մօտ, իւր Հայրենի քաղաքի եպիսկոպոսը դարձաւ: Այդ ժամանակ նա յիսուն տարեկան էր: Նա աստուածաբանութեան շատ ծանօթ չէր, թէև ամեն բանով աշխատում էր իւր գիտութեան պակասը լցնել որքա՛ն հնար էր: Նորա նախորդը ինչպէս երևում է, փոքր ինչ թոյլ էր, այս պատճառով էլ թեմը բարեկարգութեան մէջ չէր. իսկ Գրիգորի վարչութիւնը թէև Հաստատամիտ բայց կարճատև էր: Նա եռանդոտ Հակառակորդ էր արիոսականութեան և այլ Հերետիկոսութիւնների, և եռանդուն Հոգածութեամբ հսկում էր իւր Հօտի բարեկեցութեան վերայ: Նազիանգի եկեղեցին դարձաւ «Հեղեղի ժամանակի նաւի նման»: Նորա որդին (Գրիգոր Աստուածաբանը) սիրով յիշում է նորա խաղաղ արտաքինը, որը ծածկում էր Հօր կրակոտ սիրտը, յիշում է նորա Հոգւոյ՝ բարձրութիւնը, նորա Համբերութիւնը և ուղղամտութիւնն, նորա անբասիր բարեգործութիւնը և ազնուամտութիւնը, որը զերծ էր փարիսեցիութեան ամենափոքր Հետքից էլ: Իւր քաղաքի բնակիչներից և իւր Հօրից յարգուած, նա շարունակեց քառասուն և հինգ տարուայ ընթացքում էլ կատարել քահանայի և եպիսկոպոսի պարտաւորութիւնները և հասաւ խորին ծերութեան Համարեա Հարիւրամեայ Հասակը: Նազիանգ քաղաքին արած իւր այլ ծառայութիւնների հետ՝ նա շինեց այնտեղ, գլխաւորապէս իւր Հաշուով, և մի եկեղեցի:

Նորա կին Նոննան ազդեցութեամբ և իւր գեղեցիկ բնաւորութեամբ աւելի ևս նշանաւոր էր, և յատկապէս նորան է պատկանում նոցա մեծանուն որդու կրթութիւնը և հոգեկան դաստիարակութեան ամենամեծ բաժինը: Նոննան իւր քրիստոնեայ ծնողներից լուրջ հսկողութեամբ էր դաստիարակուած և նուիրուած լինելով իւր տնային պարտաւորութիւնները անթերի կատարելուն, պատկերացնում էր Սոդոմոնի իմաստուն կանանցը: Պատշաճաւոր կերպով

իւր ամուսնուն հնազանդ լինելով հանդերձ, նա միանգամայն նորա առաջնորդն ու դաստիարակն դարձաւ. նա կրօնական գլխացումներին խիստ անձնատուր լինելով հանդերձ՝ երբէք իւր տնային պարտաւորութիւնները զանցառու թեան չէր տալիս: Երբ նա զբաղուած էր լինում կրօնական պարտաւորութիւնները կատարելով՝ ոչ ոք չէր կարող մտածել՝ թէ նա մի երկրային հոգս ունի, իսկ երբ զբաղուած էր լինում տնային տնտեսութեամբ, ոչ ոք չէր կարող մտածել նորա խորին բարեպաշտութեան մասին: Նա ամեն պարագայում իսկական կին էր, և այն, ինչ որ գործում էր՝ ի սրտէ էր գործում: Կենսական փորձը վարժեցրել էր նորան անպայման հաւատ ընծայելու սրտագին աղօթքի ազդեցութեան և բոլոր փորձութիւնների ժամանակ՝ նորա մէջ էր ապաւէն որոնում: Նորա բոլոր խորհրդածութիւնների մէջ Աստուած առաջին տեղն էր բռնում: Նա վերացական կեանքի ոյժը լծորդում էր գործնական կեանքի վարժութիւնների հետ, և նորա սէրը դէպ ի ողորմածութիւն այնքան էր, որ յաճախ կրկնում էր թէ, եթէ պէտք լինէր, նա յօժարութեամբ կը վաճառէր եւ իրան եւ իւր որդւոցը ի ստրկութիւն, որպէս զի ձեռք բերէր դրամ աղքատների համար: Բոլոր այս հաւաստիքը դուրս են բերուած նորա որդու տասնեութեորդ քարոյում արած նկարագրութիւններից: Այն մանրամասնութիւններից, որ նա յաճախ յաւելացնում է, մենք կարող ենք տեսնել, որ Նոննայի գեղեցիկ նախանձայուզութիւնն ու ազնուաբարոյութիւնը երբեմն փոքր ինչ աղօտանում են ձեւականութեամբ և աններողամտութեամբ: Ի միջի այլ հետաքրքրելի մանրամասնութեանց, Գրիգորը հարկաւոր է համարում ի միջի այլոց յիշեցնել և այն մասին, որ Նոննան երբէք իրան թոյլ չէր տալիս եկեղեցում թքել: Նա երբէք սեղանից երեսը յետ չէր դարձնում, երբէք հեթանոս կանանց հետ չէր համբուրում և նոցա ձեռքը չէր սեղմում. անհնարին էր բռնի ստիպել նորան աղ գործածել նոցա հետ, որոնք հեթանոսների խնջոյքում եղել էին: Նա երբէք չէր կամենում թատրօնում լինել, և երբէք չէր կամենում մինչև անգամ հեթանոսական տաճարներին մտիկ անել: Գրիգորը (որդին) իւր բոլոր կեանքում տածում էր նորա յիշատակը խորին սիրով: Ինչ որ էր Անթուսան Յովհան ոսկեբերանի

Համար և Մոնիքան երանելւոյն Աւգուստինոսի Համար, նոյնն էր Նոննան մեծ Կապադովկիացու Համար, և այսպէս բաղդաւոր լինելով իւր ծնողներովը, նա սիրում էր նոցա նմանեցնել Աբրահամին ու Սարրային:

Գրիգոր (որդին) Նազիանգացին ծնել էր մօտ 330 թուին իւր Հօր Վիրտութիւնից Հինգ տարի յետոյ: Նոննան ցանկանում էր զաւակ ունենալ, և խոստացաւ որ, եթէ նորան որդի լինի, ընծայէ Աստուծուն. այլ խօսքով, նա կը կրթէ նորան այնպէս, որ նա երէց դառնար: Երբ որ նորա աղօթքը լսելի եղաւ, եկեղեցում իւր ձեռքերի վերայ ունենալով մանկանը, սրբագործեց նորա փոքրիկ ձեռքերը զնելով սուրբ գրքի վերայ: Գրիգորը նրան նմանեցնում է Աննային, որը Սամուէլին Սելովմում Աստծուն նուիրեց: Նա Հոգածութեամբ սովորեց կրօնն և մանկութիւնից արդէն ծանօթ էր Աստուածաշէնին: Ի բնէ խորամիտ և ջանասէր լինելով՝ նա յօժարութեամբ ենթարկւում էր այն ազդեցութեանց, որ գործ էին զնում նորա վերայ և իրան նուիրեց կուսական կեանքին: Նա իւր այս ցանկութեան մէջ ամրապնդուեց մի գեղեցիկ երազով: Երազի մէջ նորա մօտ եկան երկու գեղեցիկ աղջիկներ, միահասակ և մի գեղեցկութեամբ, երկար, սպիտակ Հանդերձ Հագած և սքօղուած ծածկոյթով, որոնք ստուերարկում էին բայց չէին թաքցնում նոցա աչքերի փայլը և նոցա դէմքերի Համեստութեան շառագունութիւնը. նոքա մօտեցան քնած մանկանը բարեհամբոյր և Հաճոյական Հայեացքով, և երբ որ մանուկը Հարցրեց աղջիկներին անունը, նոքա պատասխանեցին որ իրանք սրբութիւնն ու ողջախոհութիւնն են — Յիսուսի ուղեկիցներն ու այն բոլորի ընկերներն, ով որ Հրաժարւում է երկրային կապերից իրան բոլորովին բարեպաշտական կեանքի նուիրելու Համար: Այդ կոյսերը Հրամայեցին նորան իւր Հոգին իրանց Հետ միաւորել, և իսկոյն վերացան երկինք: Թէև Գրիգորը երբեք չը շեղուեց ամուրի մնալու այս որոշումից, բայց նա միշտ Հեռի էր սուրբ ամուսնութիւնը անգոսնելուց, որ այնպէս յաճախ նկատւում է երանելւոյն Հերոնիմոսի մէջ ¹⁾:

1) Մուրատորի կարծիքը թէ Գրիգոր ամուսնացած էր, անհետեւ թէ ամուսնացած էր Գրիգոր Նիւսացին:

Տարիքի հետ Գրիգորի մէջ աճեց սէրը դէպ ի ճարտարախօսութիւնը, որը համարվում էր ամենալաւ և զօրեղ միջոցը ճշմարտութիւնը պաշտպանելու: Նա իհարկ է դեռ կանուխ հասակից տաղտկացած էր Նազիանզի պէս փոքրիկ քաղաքի խեղճուկ կրթութեան աղբիւրներից, և նորա հայրը բարեբաղդաբար բաւական կարողութիւն ունէր որ, նորան Կապադովկիայի գլխաւոր քաղաքը՝ Կեսարիա ուղարկէր:

(Շաբա-Նալէլի)

Յ. Վ. Մ.

ԱԶԳԱՅԻՆ

Վեհափառ Հայրապետի Դիւանատան կառավարիչ Սահակ Վարդապետ Բաղդասարեանց արձակեցաւ ի պաշտօնէ Դիւանադպրութեան և ի տեղի նորին կարգեցաւ Սահակ Աբեղայն Ամատունի:

Նորին Օծութիւն Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց Գերապատիւ Նսայի եպիսկոպոս Աստուածատրեանցին Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց առաջնորդ Նշանակելով, առանձին գրութեամբ առ Արեգակնափայլ Շահն Պարսից և առ Սադրազամն, յանձնարարած էր զՆորին գերապատուութիւնը բարեհաճ խնամոց Նորին Մեծութեան:

Ի պատասխանի գրութեանց իւրոց Նորին Օծութիւնը ստացաւ հետեւեալ պատասխանիքը՝ Նորին Մեծութիւնից Շահնշահից և նորա Սատրաղամից:

Թարգմանութիւն Հրովարտակի Արեգակնափայլ Շահին Պարսից առ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակար:

Կնիք Նորին Մեծութեան

Նասր Լոգդին Շահն

Նորին Սրբութեան Մեծի Պատրիարքին ամենայն Հայոց (որ) ի վերայ երկրպագնդի, — Եղեցի ի վե-

րայ Կորա օրհնութիւնն Լստուծոյ և հաստատեցի բարեհաճութիւն յարաբերութեանց Մերոց առ Կա:

Ի ճանապարհորդութեանս Մերում ի Ֆրանկիստան տեսակցեալ ընդ Չեզ անձամբ, հաւաստի եղէ փառաւորեալ և հրեշտակային բնաւորութեան և գործոց Չերոց, ուստի և յարաժամ ակն ունէի թըղթոյն Չերոյ, զի տեղեկացայց զշահեկան և զբարելաւ կացութենէ առողջութեան Չերդ Սրբութեան:

Ըրդ՝ այժմ սրբազան եպիսկոպոսն Կսայի կարգեալն ի Չէնջ ի հովուապետութիւն ամենայն Հայոց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի՝ ժամանեալ այսր, յանդիման եղև Մեզ անձամբ և մատոյց զթուղթ մտերմութեան Չերոյ, առթելով ուրախութիւն բարեկամական սրտին Մերոյ:

Ըստ ցանկութեան Չերումդ Սրբութեան տուաւ հրաման ամենայն կառավարչաց Բարձրագոյն թագաւորութեանս Մերոյ Իրանի և պատուիրեցաւ ցուցանել նորին սրբազնութեան եպիսկոպոսին Կսայեայ զաջակցութիւն պատշաճաւոր և ունարելին օգնականութիւն ի կատարումն ցանկութեանց և պահանջից եպիսկոպոսին:

Եւմբ և մնամբ բաղձացողք քաջառողջութեան Չերդ Սրբութեան և խնդրեմք վերառաքել զսրանեռանդն աղօթք վասն Մեր ի սրբավայրսն Եջմիածնի:

Համեսանն Ջամմադիալ-ուլ, յամի 1308, ի քառասներորդ յերրորդ ամի թագաւորութեան Մերոյ:

Թարգմանութիւն թղթոյ Մեծի Նախարարին Պետութեան Պարսից:

Զեկուցանի.

Զպատուական և զսիրալիլ նամակ նորին Սրբութեան, որով ծանուցանէ զկարգմանէ սրբազան եպիսկոպոսին Եսայեայ ի փոխանորդ Ինքեան, ի կրօնական պետ և յազգային Առաջնորդ Հայոց, բնա-

կելոց ի սփիւռս Իրանի, ի Ֆարս և ի Հնդկաստան, ընկալայ ամենայն յարգանք:

Ունելով ի մտի զթանկագին յիշատակս, որք տպաւորեցան յիս ի սրտագին և յանկեղծ տեսակցութեան մերում, նամակդ այդ նոր առիթ եղև ինձ ուրախութեան: Եպիսկոպոսն արժանաւոր յարգութեամբ ընկալաւ ի տեսութիւն Խնքնակալին Շահնշահի, — յաւերժացուցէ Տէր ի յամայր ամս զթագաւորութիւն Նորա: Եպիսկոպոսն արժանացաւ Բարձրագոյն ուշադրութեան և ընդունելի եղև կարգումն նորա ի պաշտամանն:

Զթուղթ Նորին Սրբութեան եպիսկոպոսն մատոյց Նորին Մեծութեան և անձամբ խօսեցաւ ընդ նմա բանիւ բերանոյ ամենայն անկեղծութեամբ: Յոյժ Հաճելի գտան իմաստք թղթոյն և բանք եպիսկոպոսին, և ի գործադրութեանն՝ ըստ արժանւոյն գտցեն զամենայն աջակցութիւն:

Արդ՝ ամենայն ակնաժութեամբ աղերսեմ զՍրբութիւն Ձեր, յաղօթս ձեր ի Սուրբ Տեղիս մի՛ մոռանալ և զիս, զանձնանուէրս ընկալարուք յինէն զհաւաստիս սրտագին և մտերիմ՝ անձնանուիրութեանս:

Հոգւով՝ չափ անձնանուէր Էմինուս Սուլթան:

Յամենանն ջամմադիալ—ուլ. 1308 ամի:

Ի վերայ ծրարի՝ Նորին Վեհափառութեան գրեալ է հետևեալ հասցէն հանդերձ կնքով Նախարարին արսալքին գործոց:

Նորին Սրբութեան Մեծին յամենայն Վաթուղեկոսացն (խալիֆ) Յիսուսի՝ Սրբազնագունին յամենայն կրօնաւորացն Մեսիայի՝ Վաթուղեկոսին Վաթուղեկոսաց՝ և Մեծի Հայրապետին ամենայն Հայոց որ ի սփիւռս աշխարհի, Մակարայ:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱԶԳԻՍ.

Վաւերացումն Վեհափառ Հայրապետէ ազգիս՝ Կանոնադրութեան Հայուհեաց Խնամատար Ընկերութեան Հայոց Աստրախանի ի 1 Յունուարի 1891 ամի, ընդ Համարաւ 1, յայս օրինակ «Հաւան գտեալ մեր ընդ այս կանոնադրութիւն Հաստատեմք ստորագրութեամբ մերով և դրոշմամբ Հայրապետական Կնքոյս»:

Կոնդակ օրհնութեան Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 1 յունուարի 1891 ամի, ընդ Համարաւ 2, յանուն Մեծապատիւ Զաքարիայի Գրիգորեան Մերիանեանց վաննուիրելոյ նորա Թանգարանի Հոգ. Ճեմարանի Մայր Աթոռոյս զհարուստ հանքային հաւաքածոյս:

Կոնդակ օրհնութեան Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 11 յունուարի 1891 ամի, ընդ Համարաւ 9, յանուն եղբարց Ալիխանեանց Մեծ. Կոստանդնի և Յովհաննիսի վանն կառուցանելոյ նոցա ի գաւիթ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Հայոց Գօրի քաղաքի զգեղեցիկ երկյարկեայ շինուածս վանն եկեղեցական — ծխական երկսեռից ուսումնարանաց Հայոց տեղւոյն: Ծախելով ի սեպհականութենէ իւրեանց ց 10,000 ռուբլիս արծաթոյ:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 15 յունուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 25, յանուն Գեր. Փոխանորդին Թեմակալին Հայոց Երևանայ, որով Հաստատէ ի պաշտօն հոգաբարձութեան եկեղեցական — ծխական տղայոց ուսումնարանի Հայոց Թմբուլ գեղջ ի տեղի հանգուցեալ Թադէոսի Մուրատեանց՝ զպատուելի Կարապետն Օհանեան:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 15 յունուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 26, յանուն Նորին Գերապատուութեան, որով Թոյլատրէ բանալ ի Համզախիման գեղջ Աղէքսանդրապօլու գաւառի ըզմիդասեան եկեղեցական — ծխական տղայոց ուսումնարան:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 15 յունուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 27, յանուն Նորին Գերապատուութեան, որով թոյլատրէ նմա բանալ ի մեծ - Արիւվալի գեղջ Աղէքսանդրապօլու գաւառի զմիդասեան եկեղեցական - ծխական տղայոց ուսումնարան:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 22 յունուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 35, յանուն Նորին Գերապատուութեան, որով պատուիրէ նմա թոյլատրել Հոգաբարձուաց եկեղեցական - ծխական երկսեռից ուսումնարանաց Հայոց Աղէքսանդրապօլ քաղաքի տալ բազմամեայ ուսուցչի մանկանց իւրեանց՝ ծերունի Մկրտչին Արաբա- ջեանց կենսաթոշակ ցմահ իւր ի տարին գերեք Հարիւր բութիս ար- ծաթոյ ի 1 էն յունուարի 1891 ամի յարդեանց ուսումնարանաց Հայոց տեղւոյն:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 1 փետրուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 48, յանուն Գերապատիւ Փոխանորդի Թեմակա- լին Հայոց Նրեւնայ, որով հաստատէ ի պաշտօն Հոգաբարձութեան եկեղ. ծխակ. միդասեան տղայոց ուսումնարանի Համգալչիման գեղջ զբարեկրօն Եսայի քահանայն Տէր Եսայեանց, գերեցիորդան եկե- ղեցւոյ տեղւոյն և զյարգելի Խաչատուրն Սարգարեանց:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 6 փետրուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 49, յանուն Գեր. Առաջնորդին Հայոց Վրաստա- նի և Իմերէթի, որով պատուիրէ նմա արձակել զբարեկ. Ղազարոս քահանայն Յովսէփեանց, ի պաշտօնէ քահանայութեան յեկեղեցիս Հայոց Տփլիս քաղաքի և թոյլատրել նմա տեղափոխիլ ի Մոսկուա պաշտօնիւ զպրապետութեան երգեցիկ խմբի եկեղեցեաց Հայոց Մոս- կուայի Համաձայն ցանկութեան և խնդրանաց Մեծապատիւ Անդա- մոց Խորհրդարանի յիշեալ եկեղեցեաց:

Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի ազգիս ի 12 փետրուարի 1891 ամի ընդ Համարաւ 60, յանուն Գեր. Պատրիարքի Հայոց Կ. Պօլսոյ, որով յայտնէ նմա զսրտագին խնդակցութիւն իւր ընդ արձակումն ի բանդէն ձերբակալեալ Հայոց Կ. Պօլսոյ և գաւառաց նորին:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

ՄԱԿԱՐ ՏԵՐ—ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

Հետեւեալ աշխատութիւնները

Կ.

1. Հայկական գեղադրութեան օրինակներ,
Երրորդ բարեփոխած տպագրութիւն, զինն է 35
- 2 Օժանդակ կրթութիւններ Հայկական գեղադրութեան օրինակների 3
- 3 Գեղադրութեան տետրակներ 5
- Գումարով գնողները զիջումն են ստանում
- 100—500 օրինակին 10%.
- 550—1000 15%.
- 1200 և աւելի 25%.
- Ճանապարհածախքը գնողների վրայ է,
- Դիմել Երևան Հետեւեալ Հասցէներով—
- Учителю Макару Теръ Саркисянцъ
- Կամ՝ Эмигу Теръ—Григорьянцъ

Տպագրութեան համար բոլորովին պատրաստ են և առաջիկայ 1891 թ. լըյս կը տեսնին իմ թարգմանած հետեւեալ 5 գրքերը.

1. «Փորառնի աղջիկը», պատմական վէպ Գ. Էֆերի (պատկերազարդ.)
2. «Ինչանն ու աղաթը», պատմական վէպ Մարի Էֆի (պատկերազարդ.)
3. «Աւերելոյի թիւրը» հետ. 1. Եւֆ—Ֆեօրի (պատկերազարդ.) 4. Աւերելի
«Ի՞նչ էր պարսոս լոսնը» (25 մանկական վէպիկ), 5. «Օքէրէնի ինչանն
ու խրճեղը»:

Թիֆլիսում բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «Կենդրոնական» դրա-
վաճառանոցում, և թարգմանչի մօտ Ներսիսեան դպրոցում: Բաժանոր-
դագինն է 3 ռուբլի: Տպագրութիւնից յետոյ 4 ռուբլի:

Ընթերցող Հայ—Հասարակութեան ձեռնտուութեամբ վերջին 10 տար-
ուան ընթացքում հրատարակուել են և ուղարկուել բաժանորդներին
թարգմանչի աշխատութիւններից՝ 1) Մորաւր, Ֆելիսիան և Բարսեղիան իմ-
նալիւն-լիւն» պրոֆեսոր Զոն Սրի-ուր Բելիլի-ն: 2) Մարտիան Կոստիւմարի-
լիւն» Ժ. Բարսեղիան: 3) Կնոջ ինչանն ու Կոստիւմարի-լիւնը» Լոսիւր Բելի-
լիւն: 4) Բարաւր-լիւն և Իմ-լիւնը» պրոֆեսոր Ա. Գաբրիէլի և այլն:

Հասցէն՝ Тифльс. Учителю Армянской Семинаріи, Григорію Шахбудагыяну
ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅԲՈՒԳԱՂԵԱՆՑ

ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ԲԺՇԿԱՐԱՆ

Վերնագրով մեր աշխատութիւնը. գիրքը բաղկացած կը լինի երկու մեծ հատորներից, մօտ 45 տպագրական թերթից— 720 երեսներից:

Բացված է բաժանորդագրութիւնը: Երկու հատորի գինն է ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱՆԻՍԻՍ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԱՆԻ 10 բաժանորդ գտնոյին մի օրինակ նուէր է ուղարկվում: Եթէ բաժանորդների թիւը 500 հասնէ, խոստանում ենք գիրքը զարդարել մարդակազմութեան վերաբերեալ և բժշկականութեան մէջ գործադրելի անհրաժեշտ գործիքների պատկերներով: Տպագրութիւնից յետոյ երկու հատորը միասին կը վաճառվի ՀԻՆՐ ԸՈՒՐԼԻՈՎ:

Երկրորդ հատորի վերջում կը գետեզվի ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ԲԺՇԿԱՐԱՆԻ ԲՈՎԱՆՊԱԿՈՒԹԵԱՆ մանրամասն ցանկը, այբուբենական կարգով, գիտնական յատուկ բառերը իրանց սուսերէն նշանակութեամբ կը լինեն տպագրված այնպէս որ ցանկը կարող է ծառայել իբրև բառարան զբքի մէջ յիշված բոլոր մարդակազմութեան, փիլիսօփիական, հիւանդաբանական, դեղաբանական և այլ տերմինների:

Բաժանորդներին հրատարակութիւնը կուղարկվի մաս-մաս 4—5 թերթից բաղկացած ատրակներով: Մանրամասն յայտարարութիւն ցանկացողներին կուղարկուի անյապաղ:

Բժշկապետ Գրիգոր Տէր-Մկրտչեան Տէր-Գրիգորեանց (Թիֆլիսեցի):

Դիմել մեզ հետեւեալ հասցեով. Въ Тифлисъ, Саперная улица. № 7. Доктору Медицины Григорію Никитичу Теръ-Григорьянцу.